

Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras

Segund rapport da la Svizra

INTRODUCZIUN

1. Preschentai p.pl. las infurmaziuns generalas necessarias, quai vul dir il svilup da l'istorgia da linguas en Voss pajais, ina survista da la situaziun demografica ed economica da las differentas regiuns sco er indicaziuns davart la structura costituziunala ed administrativa dal stadi.

1. Infurmaziuns generalas

1.1 Survista istorica da la politica da lingua svizra

La situaziun linguistica odierna da la Svizra è il resultat d'ina lunga istorgia da linguas. Ses decurs è er vegnì influenzà da la situaziun geografica dal pajais. Sin il territori da la Svizra dad oz èn sa domiciliadas differentas gruppas linguisticas da l'Europa. Ils dus pli vegls pievels da l'antica preromana enconuschents en quest territori èn ils Rets ed ils Celts. Davent da la fin da l'emprim tschientaner avant Cristus fin 400 suenter Cristus han ils Romans e differentes auters pledaders romanisà il territori. Ina terza cumponenta linguistica han purtà ils Germans. Dapi il 5avel e 6avel tschientaner èn ils Alemans immigrads davent dal nord, èn penetrads successivamain en ils abitadis existents fin a las Prealps ed en parts dal territori alpin ed han stabilì là in territori linguistic german; ils Burgognais dentant ch'èn immigrads en la Svizra romanda èn vegnids romanisads, medemamain ils Langobards en il Tessin.

La plurilinguitad po vegnir considerata sco constanta fundamentala da la Svizra. Politicamain impurtanta è quella dentant daventada pir en il decurs dal 19avel tschientaner. La veglia Confederaziun cun ses 13 stadis (dapi il 1513) era davent dal 1291 anc per gronda part germanofona. In'exceptiun era sulettamain il stadi biling Friburg. Las linguas romanas eran limitadas a tscherts stadis alliads ubain a regiuns subditas. Allianzas temprivas da singuls stadis da la veglia Confederaziun cun la republica municipala da Genevra han rinforzà ina tscherta orientaziun da la veglia Confederaziun vers il territori linguistic franzos.

Pir cun las grondas midadas dal 1798 è naschida parallel cun l'egualitad politica dals burgais er la conscienza d'in sistem statal pluriling. Ils texts da lescha da la Republica Helvetica (1798-1803) per exempel èn vegnids scrits en las linguas tudestg, franzos e talian che valevan sco egualas.

Gia durant la mediaziun (a partir dal 1803) dentant ha questa egualitad da las linguas pers sia valaivladad, ed en il temp da la restauraziun (a partir dal 1815) ha la lingua tudestga alura reacquistà puspè cumplainamain sia posiziun suprema. Tuttina ha gist la renunzia ad in model da stadi centralistic sco quel da la Helvetica contribuì essenzialmain a la nova reglamentaziun che resguarda l'egualitad da las linguas en il stadi federativ svizzer dal 1848. La fusiun ad in stadi federativ ha numnadamain dà als chantuns ina gronda autonomia politica e culturala. Quels han applitgà vinavant la(s) lingua(s) discurrida(s) en lur territori chantunal ed han contribuì uschia al mantegniment da la diversitad culturala e linguistica da la Svizra.

La costituziun federala dal 1848 ha respundì la dumonda da la plurilinguitad cun renconuscher en l'artitgel 109 las trais linguas principalas dal pajais sco linguas naziunalas cun la medema valor:

Las trais linguas principalas da la Svizra, il tudestg, il franzos ed il talian, èn linguas naziunalas da la Confederaziun.

La revisiun totala da la constituziun federala dal 1874 ha mantegnì en l'artitgel 116 l'egualitad da la lingua tudestga, franzosa e taliana sco linguas naziunalas da la Confederaziun. Ultra da quai ha ella prescrit en l'artitgel 107 CF che tut las trais linguas naziunalas stoppian esser represchentadas en il tribunal federal.

Avant l'erupziun da la segunda guerra mundiala ha la Svizra renconuschì il rumantsch sco lingua naziunala. Uschia ha ella exprimì ch'ella chapescha il mantegniment e la promoziun da la diversitad e tradiziun linguistica e culturala sco ina garanzia per la solidaritad naziunala: en la votaziun dal pievel dals 20 da favrer 1938 ha il rumantsch, ed uschia ina lingua regionala betg standardisada, survegnì in status naziunal. Da nov è pia vegnì differenzià tranter quatter linguas naziunalas da la Svizra e trais linguas uffizialas da la Confederaziun. L'artitgel da linguas 116 da la constituziun federala dal 1938 sa clamava:

- ¹ Il tudestg, il franzos, il talian ed il retorumantsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra.
- ² Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declerads sco linguatgs uffizials da la Confederaziun.

L'impuls per ina proxima revisiun da l'artitgel da linguas da la constituziun federala ha dà cusseglier naziunal Martin Bundi il 1985 cun ina moziun. Quella pretendeva dal cussegl federal da reveder l'artitgel da linguas 116 CF¹ cun l'argumentaziun che la basa constituziunala existenta na tanschia betg per promover e mantegnair a moda sufficienta las linguas naziunalas fermamain periclitadas. La moziun pretendeva da renconuscher il rumantsch sco lingua uffiziala da la Confederaziun per augmentar uschia la valur da quel e da prender mesiras per mantegnair il territori linguistic tradiziunal da las minoritads periclitadas. L'artitgel constituziunal, approvà cun gronda maioritad l'onn 1996, sa clamava:

- ¹ Las linguas naziunalas da la Svizra èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.
- ² La Confederaziun ed ils chantuns promovon la chapientscha ed ils barats tranter las cuminanzas linguisticas.
- ³ La Confederaziun sustegna las mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian.
- ⁴ Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun. La lescha regla ils detagls.

Cun la revisiun totala da la constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 cumpara l'alinea davart las linguas naziunalas da nov en in agen artitgel a l'entschatta da la constituziun federala (art. 4 CF). Da nov vegn er fixà explicitamain il dretg fundamental da la libertad da lingua en l'artitgel 18 CF. Las disposiziuns da l'artitgel 116 vCF al. 2, 3 e 4 vegnan integradas da nov en l'artitgel 70 CF e complettadas cun las alineas 2 e 4.

Art. 4 Linguas naziunalas

Las linguas naziunalas èn il tudestg, franzos, talian ed il retorumantsch.

Art. 18 Libertad da lingua

La libertad da lingua è garantida.

¹ Versiun dal 1938

Art. 70 Linguas

- 1 Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun persunas da lingua retoromantscha è er il retoromantsch lingua uffiziala da la Confederaziun.
- 2 Ils chantuns determineschan lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cuminanzas linguisticas, respectan els la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.
- 3 La Confederaziun ed ils chantuns promovon la comunicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.
- 4 La Confederaziun sustegna ils chantuns plurilinges tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.
- 5 La Confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana.

Sin fundament da la nova situaziun giuridica ha il cussegl federal renovà l'incumbensa - che era cuntegnida gia en il plan da legislatura 1995-1999 - d'elavurar in decret per realisar ils princips da la politica da lingua amplifigada en il plan da legislatura 1999 – 2003.

1.2 Situaziun demografica e politic-economica

En l'aggiunta figureschan ils novs resultats da la dumbraziun dal pievel 2000. Emprimas evaluaziuns èn da chattar en: Uffizi federal da statistica (ed.), 2002, Räumliche und strukturelle Bevölkerungsdynamik der Schweiz 1990-2000, Neuchâtel: Uffizi federal da statistica. In'evaluaziun detagliada dals resultats da la dumbraziun federala dal pievel dal 1990 concernent las linguas en Svizra en general è da chattar en: Uffizi federal da statistica (ed.), 1997, Eidgenössische Volkszählung 1990. Die Sprachenlandschaft Schweiz, Berna; concernent il rumantsch spezialmain en: Uffizi federal da statistica (ed.), 1996, Le romanche en péril? Evolution et perspective, Berna.

Infurmaziuns actualas davart la publicaziun da l'Uffizi federal da statistica dal december 2002 sa chattan sin <http://www.statistik.admin.ch>.

La proxima part dal rapport preschenta la situaziun generala en Svizra cun infurmaziuns particularas davart ils dus chantuns Tessin e Grischun.

Augment da la populaziun

Tenor ils resultats da la dumbraziun federala dal pievel dal 2000 vivan oz 7,28 milliuns umans en Svizra. En cumparegliaziun cun la davosa dumbraziun dal pievel l'onn 1990 è la populaziun s'augmentada per 6,0%. Tranter las regiuns linguisticas (tenor definiziun da la regiun linguistica da la dumbraziun da 2000) èn la Svizra rumantscha (5,2%) e la Svizra tudestga (5,5%) creschidas sut la media e la Svizra franzosa (7,2%) e la Svizra taliana (8,6%) sur la media. L'augment en la Svizra rumantscha, v.d. en las vischnancas, en las qualas la gronda part dals abitants discorra rumantsch, è d'attribuir a l'immigraziun internaziunala ed al surpli da naschientschas che han cumpensà las sperditas da la migraziun interna. L'augment en la Svizra taliana è d'attribuir surtut a l'immigraziun internaziunala ed a la migraziun interna. L'augment natiral è levamain regressiv en la regiun taliana, en la Svizra rumantscha che registrava tradiziunalmain ils pli gronds gudogns, è ella be anc enturn 1,4% (Svizra franzosa: 3,6%, Svizra tudestga: 2,7%).

Migraziun

Sper il surpli da naschientschas è responsabel er il surpli d'immigraziuns, surtut dals stadis da l'antieriura Jugoslavia, per l'augment da l'entira populaziun. La quota da las persunas estras è s'augmentada tranter il 1990 ed il 2000 da 18,1% a 20,5%. La preschientscha da las persunas da derivanza taliana percenter è sa reducida marcantamain (ellas èn returnadas u daventadas burgaisas) e quella d'altres naziunalitads è s'augmentada. Radund in quart da la populaziun estra en Svizra deriva oz dals stadis successurs da l'antieriura Jugoslavia. Suentar ils Talians furman las persunas da la republica federala Jugoslavia odierna la segund gronda gruppa da persunas estras, suandà da las

persunas da derivanza portugaisa. Be radund 13% da las estras e dals esters deriva da pajais ordaifer l'Europa.

Linguas

Tranter il 1990 ed il 2000 pon ins constatar in augment dal franzos ed ina diminuziun dal talian e dal rumantsch. La quota dal tudestg e da las linguas betg naziunalas è restada pli u main la medema:

Populaziun totala	1990	2000
total	100%	100%
tudestg	63,6%	63,7%
franzos	19,2%	20,4%
talian	7,6%	6,5%
rumantsch	0,6%	0,5%
ulteriuras linguas	8,9%	9,0%
ulteriuras linguas total da quellas:	8,9%	9,0%
linguas spagnolas	1,7%	1,1%
linguas slavas da l' anteriura Jugoslavia	1,6%	1,5%
portugais	1,4%	1,2%
linguas tircas	0,9%	0,6%
anglais	0,9%	1,0%
albanais	0,5%	1,3%
linguas restantas	2,0%	2,3%

Oz discurren considerablamain dapli persunas mintgamai serb, croat, albanais, portugais, spagnol, anglais, tirc u curd che rumantsch. Ina gronda maioritad da las estras e dals esters da la segunda generaziun dovra dentant gia ina lingua naziunala sco lingua principala. La quota dals abitants e da las abitantas cun lingua principala rumantsch è sa reducida vinavant dapi il 1990, numnadamain da 0,6% sin 0,5%.

Situaziun politic-economica²

La Svizra è stada marcada d'ina ferma recessiun ils onns 1970. A quella è suandada ina perioda cun in augment permanent da las plazzas da lavur e cun ina ferma terzialisaziun dals spazis metropolitans. Dapi il 1991 è sa midada fermamain l'economia en tut las regiuns. Bleras plazzas da lavur èn idas a perder en tut las branschas e sin tut ils stgalims da qualificaziun.

Areguard il svilup da las plazzas da lavur pon ins constatar en il chantun Tessin dal 1950 al 1990 in considerabel augment sur la media, en il chantun Grischun percenter in augment sut la media. En ils gronds chantuns muntagnards - il Grischun, Tessin e Vallais - han las citads da Cuira, Lugano e Sion gudagnà surproporzionalmain en cumparegliaziun cun lur territoris cumpigliads. Tranter il 1991 ed il 1995 han dentant tut ils chantuns pers plazzas da lavur, oravant tut er la regiun da Mendrisio en il sid dal Tessin. Là èn las cunfinarias ed ils cunfinaris stads pertutgads sur la media. Il regress è pli ferm en il sector secundar che en il sector terziar.

La dischoccupaziun è s'augmentada fermamain durant l'emprima mesadad dals onns 1990 e sa reducida puspè dapi lura (1990: 0,5%; 1995: 4,2%; 2000: 2,0%). Fitg ferm, numnadamain sur la media, èn pertutgadas da la dischoccupaziun las citads da center e la Svizra franzosa e taliana. Questa pegiuraziun differenta tranter las regiuns linguisticas è in problem regiunal-politic. La Svizra tudestga è pertutgada da la dischoccupaziun mo gist mez uschè ferm en cumparegliaziun cun la Svizra franzosa e taliana. Quai improv'ins da declerar cun las circumstanças differentas: l'orientaziun economica vers il pajais vischin da medema lingua influenzescha questa situaziun (l'Italia e la Frantscha han gè in andament conjunctural pli flaiavel l'entschatta dals onns 1990 che la Germania); ils cunfins linguistics

² Infurmaziuns da l'atlas structural da la Svizra (surtut part IV) a basa dals resultats da las dumbraziuns dal pievel fin il 1990 e da las dumbraziuns da manaschis fin il 1995: Uffizi federal da statistica (ed.), 1997a, Strukturatlas der Schweiz. Atlas structurel de la Suisse, Turitg.

èn per part barrieras per la mobilitad. Perquai ston la Svizra romanda ed il Tessin vegnir considerads sco spazis da lavur bler pli pitschens che la Svizra tudestga; las structuradas economicas da la Svizra tudestga èn pli diversifitgadas che quellas da la Svizra romanda orientada per gronda part al sector terziar; la recessiun economica ha cumenzà a partir dal 1990 suenter ina perioda da prosperitad lunga e ferma – oravant tut en la regiun dal Lai da Genevra. L’argument ch’igl exista ina dependenza sur ils cunfins linguistics ora resp. il rinviament als manaschis affiliads ch’èn vegnids serrads d’interpresas cun sedia en ils gronds centers da la Svizra tudestga, sto dentant vegnir mess en dumonda: primo è la bilantscha dals chantuns da la Svizra romanda tranter las plazzas da lavur en las societads principalas e las filialas positiva, e secundo na serran las interpresas grondas betg mo filialas en auters territoris linguistics, mabain er en lur atgnas regiuns linguistics.

Areguard l’entrada naziunala dals chantuns èn il Grischun ed il Tessin sut la media svizra, areguard las expensas dal chantun e da las vischnancas è il Grischun cleramain sur ed il Tessin en il rom da la media svizra. La forza finanziaria dals chantuns vegn calculada sin fundament da las suandantas variablas: entrada naziunala, forza fiscala, chargia fiscala e quota dal territori muntagnard. Tenor questas cifras ston ils dus chantuns plitost vegnir attribuids a la part finanzialmain debbla. Tar in «index naziunal da la forza finanziaria» da 100 vegn il chantun Tessin sin 77 ed il chantun Grischun sin 69; in pèr chantuns da la Svizra interna e da la Svizra romanda èn dentant anc considerablmain pli bass (UR: 49; OW: 40; FR: 58; AR: 61; AI: 38; VS: 33; JU: 30); ils chantuns finanzialmain ils pli fermes èn ZG (228), ZH (157), BS (148) e GE (136). Grazia a la lescha da l’agid d’investiziun dal 1974 survegnan 54 regiuns en las Alps, las Prealps ed en il Giura emprests senza tschains, surtut per augmentar l’infrastructura e per l’administraziun publica. Il pli aut sustegn per chau survegnan las regiuns pitschnas dal territori alpin autsituà cun ina gronda quota da personas activas en l’agricultura (Goms e la gronda part da las regiuns grischunas).

1.3 Structura costituziunala ed administrativa

La Svizra è naschida tras la fusiun da differentas cuminanzas politicas e culturalas ad ina federaziun, l’uschenumnada «Confederaziun». Quella è, giuridicamain, in stadi federativ. Ella è dividida en 26 chantuns e mezs chantuns, 7 regiuns grondas, 54 regiuns d’agid d’investiziun e passa 3000 vischnancas politicas. Ils chantuns e las vischnancas han visavi la Confederaziun ina relativamain gronda autonomia.

Cumpetenzas regiunalas

Ils chantuns mantegnan atgnas cumpetenzas, perquai ch’els han tut las cumpetenzas che la costituziun federala n’attribuescha betg a la Confederaziun. Els han il dretg d’exercitar las cumpetenzas che n’èn betg attribuidas exclusivamain a la Confederaziun, sche lezza na fa betg diever da quellas. Els pon determinar las incumbensas ch’els accumpleschan en il rom da lur cumpetenzas (art. 43 CF).

En general deleghescha la Confederaziun (ses parlament) als chantuns la realisaziun dal dretg federal (art. 46 al. 1 CF). En quest sector lascha la Confederaziun als chantuns ina libertad d’agir uschè gronda sco pussaivel e tegna quint da lur particularitads (art. 46 al. 2 CF.).

Relaziuns tranter las vischnancas, ils chantuns e la Confederaziun

Ils chantuns determineschon il status da las vischnancas. Per quest motiv declera l’art. 50 al. 1 CF che «l’autonomia communal è garantida en il rom dal dretg chantunal». Tut ils chantuns concedan a lur vischnancas in’autonomia pli u main extendida. Cunter eventualas violaziuns da lur autonomia tras in organ chantunal pon las vischnancas inoltrar in med legal al tribunal federal. Sin plaun local ha la Confederaziun pussaivladads d’intervenziun limitadas. I dat ina lescha federala che regla ils cas d’insolvenza da las vischnancas, ma uschiglio han ils chantuns la cumplaina surveglianza da las vischnancas. Quai fa part da l’autonomia d’organisaziun dals chantuns (art. 3, 43 e 47 CF).

Cooperaziun al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal

Ils chantuns participeschon, en ils cas previs en la CF, al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal, oravant tut a l’elavuraziun da la legislaziun (art. 45 al. 1). La Confederaziun è obligada d’als

infurmar ad uras e detagliadamain davart ses projects. Ella sto consultar ils chantuns, sche lur interess èn pertutgads (art. 45 al. 2).

Ils mecanissem da cooperaziun principals:

- las numerusas cunvegns informals en conferenzas tranter las regenzas;
- l'obligaziun da la Confederaziun d'infurmar ils chantuns davart ses projects da la politica interiura ed exteriura (art. 45 al. 2 e 55 al. 2 CF);
- las proceduras da consultaziun (art. 147; art. 45 al. 2 e 55 al. 2 CF);
- la participaziun dals chantuns a la preparaziun da mandats da tractativas ed a tractativas (art. 5 da la lescha federala davart la participaziun dals chantuns a la politica exteriura da la Confederaziun);
- il sistem da duas chombras: il cussegl dals chantuns che sa cumpona da deputads dals chantuns (art. 150 CF);
- il referendum obligatori che dovra la dubla maioritad (pievel e chantuns) per las revisiuns da la CF, la participaziun ad organisaziuns per la segirezza collectiva u a cuminzanzas supranaziunalas, sco er tshertas leschas federalas urgentas senza basa costituziunala (art. 140 al. 1 CF);
- il dretg che 8 chantuns pon pretender in referendum (art. 141 al. 1 CF);
- il dretg da mintga chantun d'inoltrar ina iniziativa a l'assemblea federala (art. 160 al. 1 CF).

La participaziun al process politic (dialog, coordinaziun tranter la Confederaziun ed ils chantuns) ha lieu particularmain entaifer il «Dialog confederal». Quest forum reunescha duas giadas l'onn, sin ina basa paritetica ed en in spiert da partenadi, ina delegaziun dal cussegl federal ed ina delegaziun da la conferenza da las regenzas chantunalas. El debattescha, en in comitè restrenschi e da maniera informala, dumondas fundamentalas dal federalissem e dossiers supradepartamentals. Sper quest forum existan pliras «conferenzas dals directurs chantunalas» spezializadas (educaziun, sanadad, finanzas, planisaziun dal territori, giustia e polizia, etc.). Lur finamira principala è la cooperaziun orizzontala tranter ils chantuns. Il cusseglier federal responsabel vegn dentant envidà regularmain da far part da las reuniuns da questas conferenzas, quai che permetta er ina coordinaziun verticala.

Il stadi surveglia l'agir da las collectivitats regiunalas

L'art. 49 al. 1 CF conferma ch'il dretg federal è superiur al dretg chantunal cuntrari. La Confederaziun surveglia ch'ils chantuns resguardian il dretg federal (art. 49 al. 2 CF) e las obligaziuns internaziunalas ch'ella ha acceptà (art. 5 al. 4 CF). Areguard la realisaziun dal dretg federal è la Confederaziun obligada da laschar als chantuns ina libertad d'agir uschè gronda sco pussaivel (art. 46 al. 2 CF). Il recurs da dretg administrativ permetta a mintga destinatur d'ina decisiun chantunala cuntraria al dretg federal da recurrer en davosa istanza al tribunal federal (art. 97 al. 1 da la lescha federala dals 16 da december 1943 davart l'organisaziun giudiziala). Cunter mintga act statal chantunal che violescha in dretg costituziunal dals burgais, ina convenziun interchantunala u in contract internaziunal concludì da la Svizra, po in burgais recurrer fin al tribunal federal cun in recurs da dretg public (art. 84s da la lescha federala gist menziunada).

Modificaziuns da l'autonomia regiunala

La Confederaziun protegia l'existenza ed il status dals chantuns, sco er lur territori (art. 53 al. 1 CF). Mintga modificaziun dal dumber da chantuns (fusiun, divisiun) è suttamessa a l'approvaziun dals votants e dals chantuns pertutgads, sco er a la votaziun dal pievel svizzer e dals chantuns (art. 53 al. 2). Mintga modificaziun dal territori d'in chantun è suttamessa a l'approvaziun dals votants e dals chantuns pertutgads; ella vegn suttamessa suenter a l'approvaziun da l'assemblea federala en furma d'in conclus federal (al. 3). Las simplas rectificaziuns da cunfins chantunalas vegnan regladas cun contracts tranter ils chantuns pertutgads (al. 4).

Il princip da l'organisaziun autonoma

A basa dals art. 3, 43 e 47 CF èn ils chantuns libers da s'organisar sco els vulan e da reparter la pussanza chantunala tranter ils organs ch'els institueschan. Questa autonomia d'organisaziun è in aspect essenzial da lur suveranità. L'autonomia costituziunala dals chantuns n'è dentant betg absoluta. Ella ha ses limits en tshertas disposiziuns da dretg federal ed en la giurisprudenza dal tribunal federal. Mintga chantun sto damai sa procurar ina costituziun democratica; quella sto vegnir

garantida tras la Confederaziun (il parlament federal). Questa garanzia vegn concedida, sche la constituziun chantunala è confurma al dretg federal (art. 51 CF).

Ils chantuns disponan tuts d'in apparat statal cumplet che resguarda il princip da la separaziun da las pussanzas. Schebain che l'organisaziun dals chantuns po sa differenziar en tscherts aspects specifics, sa sumeglia ella en l'essenzial en tut ils chantuns: ina democrazia directa pli extendida che sin plaun federal, in parlament d'ina chombra tschernì dal pievel, ina regenza collegiala, en general er tschernida dal pievel, ed ina organisaziun giudiziala cumpletta sin plirs stgalims.

L'administraziun e l'organisaziun giudiziala regiunala

Da quai che è vegnì explitgà davart ils organs resulta che las administraziuns chantunals suttastattan exclusivamain al dretg chantunal. I dat ina banca da datas davart las administraziuns chantunals (e communalas) svizras (BADAC³). La BADAC infurmescha er davart ils organs politics, l'adiever linguistic, la chargia fiscala u las refurmas instituziunalas.

En il sector da l'organisaziun giudiziala han ils chantuns medemamain ina gronda autonomia (art. 3, 43 e 47 CF). Els èn oravant tut libers d'instituir lur atgna curt constituziunala.

La CF attribuescha da l'autra vart als chantuns l'organisaziun e l'administraziun da la giurisdicziun en fatgs civils (art. 122 al. 2) e penals (art. 123 al. 3). Cun excepziun dal Tribunal federal, da la Cumissiun federla da recurs e dal ventur Tribunal federal penal sa baseschan tut las instanzas giudizialas svizras sin dretg chantunal (Art 191 CF).

Tut ils chantuns han lur agens tribunals en fatgs da dretg civil, penal e public (guarda l'art. 191 CF). En fatgs civils vegnan las cuntraversas adina giuditgadas d'ina autoritad giudiziala chantunala. En fatgs penals è la giurisdicziun d'emprima istanza per regla ina dretgira chantunala, tscherts affars dentant vegnan giuditgads en l'avegnir en emprima istanza dal tribunal penal federal. En il sector dal dretg public èn las dretgiras administrativas chantunals cumpetentas da giuditgar davart decisiuns prendidas da las autoritads chantunals, sche las decisiuns sa basan sin il dretg chantunal u sin il dretg federal. Cunter tut questas sentenzias chantunals po vegnir recurrì a l'autoritad giudiziala suprema da la Confederaziun, il tribunal federal.

Las finanzas regiunals

L'autonomia finanziaria dals chantuns è in da lur privilegis essenzials. Tut ils chantuns han lur agen urden da finanzas. L'autonomia finanziaria è limitada tras la cumpetenza da la Confederaziun d'armonisar las taglias directas (art. 129 CF).

A basa da l'art. 46 al. 3 CF tegna la Confederaziun quint da la chargia finanziaria colliada cun la realisaziun dal dretg federal; ella conceda als chantuns meds finansials suffizients e procura per ina gulivaziun da finanzas commensurada.

2. Inditgai p.pl. tut las linguas regiunals u minoritaras – tenor la definiziun en la letra a da l'artitgel 1 da la Charta - che vegnan duvradas sin il territori da Voss stadi. Precisai p.pl. er en tge parts dal territori che las pledadras ed ils pledaders da questas linguas èn domiciliads.

2. Linguas minoritaras e lur derasaziun en Svizra

2.1 Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala

L'optica da l'entira Svizra

La Svizra renconuscha en l'artitgel 4 da la constituziun federala quatter linguas naziunals, inclus las furmas dialectalas che vegnan duvradas savens mo oralmain e n'èn betg renconuschidas sco linguas uffizialas. Sin fundament dal dretg constituziunal vegnan las linguas naziunals menziunadas tenor la grondezza degressiva da questas linguas resp. gruppas linguisticas: tudestg, franzos, talian e rumantsch. Ils singuls territoris linguistics na vegnan betg determinads or da l'optica naziunala,

³ En tudestg e franzos, ed accessibla via internet: www.badac.ch.

mabain definids tenor las relaziuns da maioritad da mintga vischnanca a basa da las indicaziuns da la dumbraziun dal pievel. Sin fundament da l'artitgel 70 alinea 2 determineschan ils chantuns lur linguas uffizialas e ston «respectar la cumposiziun linguistica usitada e resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas».⁴ Ils cunfins territorials dals territoris linguistics èn, cun excepziun dal rumantsch, restads vaira stabils dapi il temp medieval tempriv. Entant che la lingua tudestga, la franzosa e la taliana han territoris linguistics pli u main serrads, na vegn il rumantsch betg duvrà en in territori geograficamain coerent e n'ha sco suletta lingua naziunala da la Svizra betg in grond territori linguistic-cultural da medem linguatg.

17 chantuns valan sco chantuns da lingua tudestga (Turitg, Lucerna, Uri, Sviz, Sursilvania, Sutsilvania, Glaruna, Zug, Soloturn, Basilea-Citad, Basilea-Champagna, Schaffusa, Appenzell dador, Appenzell dadens, Son Gagl, Argovia, Turgovia), quatter valan sco chantuns da lingua franzosa (Vad, Neuchâtel, Genevra, Giura) ed in sco chantun da lingua taliana (Tessin). Ils chantuns Berna, Friburg e Vallais èn uffizialmain chantuns bilings, v.d. chantuns da lingua franzosa e tudestga (BE: 7,6% franzos; FR: 63,2% franzos; VS: 62,8% franzos), il Grischun è il sulet chantun uffizialmain triling ed a medem temp il sulet chantun da lingua rumantscha (68,3% tudestg, 14,5% rumantsch e 10,2% talian). Sper las quatter linguas naziunalas e territorialas reconuscidas en la costituziun da dretg, enconuscha la Svizra er duas linguas svizras betg territorialas, il jiddisch ed il jiddisch (guarda cifra 4).

Or da l'optica dals chantuns

La pli gronda lingua sin plaun naziunal, il tudestg, è per exempel en ils chantuns Friburg e Vallais en ina situaziun da minoritad, il talian è la suletta lingua chantunala en il Tessin e lingua minoritara en il Grischun.

En ils chantuns Giura e Tessin, che valan sco monolings, datti per motivs istorics mintgamai ina enclava linguistica: en il chantun Giura che exista pir dapi il 1979 – pli baud ina part dal chantun Berna – sa chatta la vischnanca taliana Ederswiler (1990: 130 abitants, da quels 117 cun lingua principala tudestg resp. 90,0%). Fin a l'entschatta dal 19avel tschientaner era questa vischnanca per gronda part da lingua franzosa. Fin che l'antier district bernais da Laufen è fusiunà cun il chantun Basilea-Champagna l'onn 1994, aveva Ederswiler anc in cunfin cuminaivel cun il chantun Berna. La lingua uffiziala da la vischnanca d'Ederswiler è il tudestg, la comunicaziun uffiziala cun il chantun Giura succeda dentant en franzos. Il chantun translatescha qua e là documents en tudestg aposta per la vischnanca d'Ederswiler. Dapi il 1993 na datti betg pli ina scola tudestga en vischnanca, perquai pon ils geniturs tscherner, sch'els vulan trametter lur uffants a scola a Movelier (JU), ina vischnanca da lingua franzosa, ubain a Roggenburg (BL), ina vischnanca da lingua tudestga. La scola da Movelier promova la bilinguitad. Las scolaras ed ils scolars han 6 lecziuns da tudestg l'emna.

En il chantun Tessin valeva Bosco-Gurin (1990: 58 abitants, da quels 35 cun lingua principala tudestg resp. 60,3%) sco vischnanca da lingua tudestga. Ella è naschida tras l'immigraziun dals Gualsers en il 13avel tschientaner. Tenor la dumbraziun dal pievel dal 2000 è Bosco Gurin daventà ina vischnanca italoфона (2000: 71 abitants, da quels 23 cun lingua principala tudestg resp. 32,4%). La lingua uffiziala da la vischnanca è il talian. L'uschenumnada «Guriner Mundart» che vegn discurreda a Bosco Gurin, fa part dals dialects dals Gualsers ch'ins chatta er en il Vallais sura, il Grischun, il Piemont dal nord, il Liechtenstein ed il Vorarlberg. A l'entschatta - sunter l'introducziun da la scola obligatoria il 1830 - era l'instrucziun en il Tessin exclusivamain taliana. A partir dal 1886 han ils scolars e las scolaras da Bosco Gurin pudì visitar facultativamain ina lecziun da tudestg il di. Dapi il 1942 è il tudestg in rom da scola obligatori; las scolaras ed ils scolars han duas lecziuns da tudestg l'emna. A partir da l'onn da scola 2002/03 resta la scola da la vischnanca serrada. Ils trais scolars che restan van a scola en l'avegnir a Cevio, ina vischnanca da lingua taliana. Las duas lecziuns da tudestg l'emna duain dentant vegnir mantegnidas tenor pussaivladad. Per il mantegniment e la promoziun da la cultura dals Gualsers e dal dialect dals Gualsers en Svizra s'engaschan differentas organisaziuns culturalas privatas: a Bosco Gurin per exempel la societad Walserhaus Gurin che s'occupa d'in museum regional, ed en il Grischun l'Associaziun dals Gualsers.

Ils dialects tudestg svizzers che vegnan discurreds tradiziunalmain en questas duas vischnancas, èn tolerads en ils dus chantuns pertutgads, il tudestg da scrittira na vegn dentant betg reconuschì

⁴ Dapli davart il dretg da costituziun chantunal suonda en l'emprima part, cifra 1.3.

uffizialmain resp. sco lingua uffiziala u promovì spezialmain. Las uschenumnadas minoritads linguisticas autoctonas en questas duas vischnancas pitschnas èn protegidas giuridicain: ils chantuns èn obligads da «resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas» (art. 70 al. 2 CF).

Sin fundament da moviments migratoris entaifer la Svizra èn las quatter linguas naziunalas, surtut il talian ed il rumantsch, era preschentadas ordaifer lur territoris da derasaziun tradiziunalas. Entant che l'emigraziun or dal Grischun rumantsch è decisiva per il rumantsch, èn bleras persunas da lingua taliana immigradas ils onns 1960 e 1970 da l'Italia. Tenor las cifras existentas è la migraziun interna da las persunas da lingua tudestga la pli ferma en questa perioda. Tranter il 1980 ed il 1990 è il tudestg sco lingua principala dentant sa reducì fermamain en il territori linguistic franzos e talian. Quai sa lascha declerar il pli tgunsch cun ina migraziun interna reducida da las persunas da lingua tudestga e la forza d'assimilaziun pli gronda da quests dus territoris linguistics (UST 1997: 445ss.). En il territori linguistic rumantsch percenter è s'augmentà considerablmain il tudestg sco lingua principala. Quai è d'attribuir a la ferma immigraziun da lavurantas e lavurants da lingua tudestga e lur flaivla assimilaziun (UST 1996: 11). Infurmaziuns statisticas detagliadas per l'onn 2000 suondan sut cifra 2.

2.2 Las linguas minoritaras en Svizra e lur derasaziun territoriala

A chaschun da la ratificaziun da la Charta da las linguas ha la Svizra mess las duas linguas naziunalas talian e rumantsch sut las disposiziuns da promoziun da la Charta da las linguas a basa da l'artitgel 3 alinea 1 (linguas uffizialas main derasadas).

Il rumantsch consista - sper ils numerus dialects locals - da tschintg idioms (linguas da scrittira regionalas) che vegnan duvrads mintgamai en differentas regiuns dal chantun Grischun: sursilvan en Surselva (Alpsu fin avant Cuir), sutsilvan en Valragn, surmiran en Surses e la Val d'Alvra, puter en Engiadina'ota e la Val d'Alvra sura e vallader en Engiadina bassa e la Val Müstair (guarda la pagina 38). Dapi il 1982 exista ina lingua da scrittira rumantscha cuminaivla, il rumantsch grischun, che duai rinforzar la preschientscha dal rumantsch en la publicitad. La regenza grischuna ha renconuschì la nova lingua da scrittira sco lingua uffiziala ils 2 da fanadur 1996. La Confederaziun dovra il rumantsch grischun gia dapi il 1986 per sias publicaziuns.

Il territori linguistic tradiziunal dal talian consista da l'entir chantun Tessin, fin avant pauc temp cun excepziun da la vischnanca da Bosco Gurin menziunada sura, e da quatter vals dal sid dal Grischun, las «valli» (Mesolcina, Val Calanca, Val Bregaglia, Val Puschlav). Là vivan var 14'000 fin 15'000 persunas da lingua taliana. Sper la lingua da standard talian, vegn duvrà en questas regiuns er il dialect talian-tessinai e talian-grischun. Passa la mesadad dals Italofons viva dentant ordaifer il territori linguistic talian tradiziunal e consista per gronda part d'immigrants.

En l'annexa figureschan tabellas, chartas e graficas davart la situaziun linguistica en Svizra sin basa dals resultats da la dumbraziun dal pievel 2000. Ulteriuras chartas (UST 1997a: 214s.) preschentan il svilup dal territori linguistic rumantsch e la derasaziun dal rumantsch en las vischnancas grischunas l'onn 1990. Cifras e svilups exacts dal rumantsch en las vischnancas dal territori linguistic rumantsch tradiziunal dapi il 1880 èn da chattar tar l'UST (1996: 307-313). En la suandanta glista èn menziunadas tut las 82 vischnancas, a) en las qualas l'onn 1990 ina maioritad aveva inditgà il rumantsch sco lingua principala (total 70 vischnancas) e b) en las qualas ina maioritad aveva inditgà il rumantsch sco lingua principala resp. sco lingua discurredda (cursiv; 12 vischnancas):

Num da la vischnanca	quota (%) rumantsch 1990 lingua principala	quota (%) rumantsch 1990 lingua principala + discurredda
<i>Alvaschagn</i>	46,2	62,1
Mon	71,6	88,1
Stierva	75,0	80,0
<i>Casti</i>	42,7	60,3
<i>Alvagni</i>	28,7	53,9
Brinzauls	58,0	73,2
<i>Lantsch</i>	43,5	58,9
Cunter	54,3	62,9
<i>Marmorera</i>	47,4	68,4

Mulegns	73,0	86,5
Riom-Parsonz	78,8	88,2
Rona	62,1	74,1
Salouf	82,2	89,7
Savognin	62,3	75,7
Sur	75,9	79,3
Tinizong	68,0	80,4
Castrisch	54,0	74,2
Falera	80,9	89,9
Flond	54,2	65,3
<i>Glion</i>	36,6	54,8
<i>Laax</i>	47,8	61,5
Ladir	67,8	73,3
Luven	73,2	79,5
Pitasch	74,5	88,3
Riein	61,8	69,7
Ruschein	81,0	87,7
Sagogn	59,2	74,8
Schluein	60,8	71,6
Schnaus	50,6	82,3
Sevgein	62,4	69,6
Camuns	88,9	93,3
Cumbel	84,8	91,8
Duvin	52,5	81,3
Degen	83,8	89,2
Lumbrein	95,5	98,5
Morissen	95,2	97,8
Surcasti	91,8	97,3
Surcuolm	67,7	79,6
Tersnaus	62,5	79,2
Uors-Peiden	74,1	82,7
Vignogn	91,6	95,3
Vella	86,9	93,5
Vrin	96,4	98,4
Andiast	88,9	94,0
Pigniu	64,4	74,6
Rueun	66,2	74,0
Siat	76,5	82,9
Vuorz	67,0	79,7
Casti-Vargistagn	67,4	79,1
Donat	72,6	84,6
Lon	62,5	75,0
Maton	79,6	83,7
Pazen-Farden	63,0	83,3
<i>Pignia</i>	34,0	51,1
<i>Trin</i>	29,3	50,3
Ardez	73,3	84,7
Guarda	72,1	90,9
Lavin	78,8	90,8
Susch	78,3	86,2
<i>Tarasp</i>	42,3	57,7
Zernez	65,7	80,6
Ramosch	82,1	90,0
Tschlin	60,8	68,5
Ftan	58,1	68,0
Scuol	57,5	77,7
Sent	73,6	86,5
<i>Madulain</i>	27,5	50,8
S-chanf	66,7	79,0
<i>Zuoz</i>	33,9	50,5
Fuldera	82,9	93,3
Lü	90,0	98,2

Müstair	76,9	88,2
Santa Maria	70,2	83,5
Tschierv	85,0	92,5
Valchava	81,9	92,6
Breil	82,5	88,6
Mustér	78,4	86,7
Medel (Lucmagn)	90,6	96,3
Schlans	81,2	91,8
Sumvitg	89,2	94,3
Tujetsch	83,8	90,4
Trun	80,6	88,3

Tenor definiziun da la dumbraziun dal pievel dal 2000 fan anc 66 vischnancas part dal territori linguistic rumantsch: Sparì entras fusiun è Rona ch'è s'unì cun Tinizong a la vischnanca da Tinizong-Rona; tenor criteris statistics na fan era las suandantas tschintg vischnancas betg pli part dal territori linguistic rumantsch: Alvaschein, Brienz/Brinzauls, Laax, Surcuolm e Patzen-Fardün. Alvaschein è puspè turnà enavos en il territori tudestg – sco gia en la dumbraziun dal pievel da l'onn 1980.

Ulteriuras infurmaziuns statisticas pli detagliadas davart la quota dals rumantschs en las singulas vischnancas n'èn betg anc avant maun il mument da la redacziun da quest rapport.

3. Inditgai p.pl. il dumber da las pledadras e dals pledaders da mintga lingua regiunala u minoritara e precisai ils criteris che Voss pajais ha applitgà per definir il term «pledader/-dra d'ina lingua regiunala u minoritara» per quest intent.

3. Criteris da definiziun ed indicaziuns statisticas areguard las linguas minoritaras

La suandanta tabella mussa las quotas da las quatter linguas naziunalas dapi il 1850. Tar las cifras èsi da resguardar la pratica differenta che è vegnida applitgada tar l'enquista statistica. Las cifras dal 1850 al 1870 sa basan sin indicaziuns dals chantuns. Il 1860 e 1870 è vegnì dumandà suenter la lingua da mintgadi da la chasada. A partir dal 1880 è vegnì dumandà suenter la lingua materna da las singulas burgaisas e dals singuls burgais e resguardà era las autras linguas. Dapi il 1910 vegn differenzià ultra da quai tranter la populaziun totala resp. la populaziun residenta e la populaziun cun naziunalitad svizra. La dumonda da la «lingua materna» è dentant problematica, pertge che dal 1880 al 1900 n'è quest term betg vegnì definì; dal 1910 al 1940 è el vegnì definì sco lingua dal pensar resp. dal mintgadi en la famiglia, ed a partir dal 1950 sco lingua, en la quala ins pensa e la quala ins dumogna il meglier. En la dumbraziun federala dal pievel dal 1990 n'èsi per l'emprima giada betg pli vegnì dumandà suenter la «lingua materna», mabain suenter la «lingua principala» e dumandà da nov davart l'adiever da la lingua per survegnir indicaziuns pli exactas areguard la lingua principala e las differentas linguas da mintgadi da las personas interrogadas (UST 1997: 23). La ferma regressiun dal rumantsch en la dumbraziun dal pievel dal 1990 e dal 2000 è d'attribuir tranter auter era a questa midada e sto vegnir relativada in pau: entant che radund 39'600 personas han inditgà l'onn 1990 ch'il rumantsch saja la lingua principala discurreda, han ulteriuras 26'700 personas inditgà il rumantsch sco lingua da mintgadi, damai sco lingua che vegn discurreda en famiglia e/u en scola ed en la professiun. L'onn 1990 discurrevanan pia anc totalmain radund 66'300 personas regularmain rumantsch. Emprims resultats da la dumbraziun dal pievel dal 2000 dumbran radund 35'700 personas che han inditgà il rumantsch sco lingua principala e totalmain radund 63'000 personas che discurrevan regularmain rumantsch. Cifras pli detagliadas per l'onn 2000 n'èn betg anc avant maun il mument da la redacziun da quest rapport.

Las suandantas indicaziuns statisticas sa refereschan a l'entira populaziun residenta da la Svizra:

onn	tud	tud %	frz	frz %	tal	tal %	rum	rum %	autras	autras %	total
1829		70,1		22,2		5,8		1,8			1'978'000
1850		70,2		22,6		5,4		1,8			2'393'000
1860		69,5		23,4		5,4		1,7			2'510'000
1870		69,0		24,0		5,4		1,6			2'655'000
1880	2'030'792	71,3	608'007	21,4	161'923	5,7	38'705	1,4	6'675	0,2	2'831'787
1888	2'082'855	71,4	634'855	21,8	155'130	5,3	38'357	1,3	6'567	0,2	2'917'754
1900	2'312'949	69,7	730'917	22,0	221'182	6,7	38'651	1,2	11'744	0,4	3'315'443
1910	2'594'186	69,1	793'264	21,1	302'578	8,1	40'234	1,1	23'031	0,6	3'753'293
1920	2'750'622	70,9	824'320	21,3	238'544	6,1	42'940	1,1	23'894	0,6	3'880'320
1930	2'924'313	71,9	831'097	20,4	242'034	6,0	44'158	1,1	24'798	0,6	4'066'400
1941	3'097'060	72,6	884'669	20,7	220'530	5,2	46'456	1,1	16'988	0,4	4'265'703
1950	3'399'636	72,1	956'889	20,3	278'651	5,9	48'862	1,0	30'954	0,7	4'714'992
1960	3'765'203	69,3	1'025'450	18,9	514'306	9,5	49'823	0,9	74'279	1,4	5'429'061
1970	4'071'289	64,9	1'134'010	18,1	743'760	11,9	50'339	0,8	270'385	4,3	6'269'783
1980	4'140'901	65,0	1'172'502	18,4	622'226	9,8	51'121	0,8	379'203	6,0	6'365'960
1990	4'374'694	63,6	1'321'695	19,2	524'116	7,6	39'632	0,6	613'550	8,9	6'873'687
2000	4'640'359	63,7	1'485'056	20,4	470'961	6,5	35'095	0,5	656'539	9,0	7'288'010

L'onn 2000 vivan 120'758 da las total 4'640'359 personas da lingua tudestga (2,6%) ordaifer il territori da derasaziun da la lingua tudestga, 80'574 da las total 1'485'056 personas da lingua franzosa (5,4%) ordaifer il territori da derasaziun da la lingua franzosa, 204'231 da las total 470'961 personas da lingua taliana (43,4%) ordaifer il territori da derasaziun da la lingua taliana e 16'990 da las 35'095 personas da lingua rumantscha (48,4%) ordaifer il territori da derasaziun da la lingua rumantscha.

4. Inditgai p.pl. tge linguas che, tenor lur definiziun en la letra c da l'artitgel 1 da la Charta, na possedan betg in territori, ma vegnan duvradas sin il territori da Voss stadi ed inditgai las cifras statisticas da las pledadras e dals pledaders.

4. Linguas minoritaras betg territorialas

En Svizra pon duas linguas vegnir determinadas sco linguas tradiziunalas betg liadas ad in territori: il jenisch, la lingua dal pievel vagant svizzer, ed il jiddisch, la lingua dals gidieus svizzers. La dumbraziun federala dal pievel na dumonda betg explicitamain suenter linguas tradiziunalas betg territorialas da la Svizra. Las personas che discurren jenisch e jiddisch pudessan inditgar lur lingua en la rubrica «autras». L'Uffizi federal da statistica na dispona da naginas indicaziuns detagliadas.

Jenisch

Ils vagants svizzers dovran lur lingua sulettamain per communitgar entaifer lur gruppa. La populaziun jena da la Svizra dumbra tenor stimaziuns var 30'000 fin 35'000 personas, da quellas èn oz anc radund 3'000 vagantas e vagants.

I na dat, sco gia menziunà sura, naginas cifras concretas davart la lingua jena en Svizra. Ins po dentant constatar en general in interess creschent per la lingua e surtut er per la cultura dals vagants. L'onn 2002 han gè lieu en Svizra gist duas exposiziuns davart ils Jens («Nomaden in der Schweiz», exposiziun dals 29 da matg als 13 da settember 2002 en la chasa municipala da Turitg; «Die Fahrenden. Die Jenischen zwischen Vintschgau, Oberinntal, Graubünden, Schwaben und Bayern», exposiziun da la fin da matg a la fin da settember 2002 en il Museum d'Engiadina bassa a Scuol).

Sin fundament da la lescha federala dals 7 d'october 1994 concernent la fundaziun «In avegnir per ils vagants svizzers» (CS 449.1), creada da lez temp, ha la Confederaziun mess a disposiziun il 1997 in chapital dad 1 milliun francs. Dapi lura presta ella a la fundaziun mintg'onn contribuziuns da

manaschi «per segirar e meglierar la situaziun da viver e per mantegnair l'identitad culturala». L'associaziun da tetg dals vagants svizzers, la «Radgenossenschaft der Landstrasse», survegn dapi il 1985 contribuziuns annualas da la Confederaziun.

Jiddisch

Gia en il rom da l'emprim rapport da la Svizra en connex cun la Charta da las linguas ha la Confederaziun gè la chaschun da prender posiziun tar la dumonda dal jiddisch en Svizra. Las pledadras ed ils pledaders pertutgads n'han naginas aspectativas areguard la promoziun da lur lingua tras la Confederaziun. Perquai na vegnan els er betg integrads sistematicain en la politica da lingua e da cultura da la Svizra. La Federaziun svizra da las cuminanzas israelitas ha respundì a las dumondas dal comité d'experts e dà la suandanta valitaziun da sasez (brev dals 24 da settember 2001):

«Tenor l'opiniun da la Federaziun svizra da las cuminanzas israelitas n'ha la lingua jiddisch mai giugà la rolla d'ina lingua minoritara en Svizra. Malgrà ch'il jiddisch ha gè ina tscherta tradiziun tar ils abitants dad Endingen e Lengnau, las duas vischnancas gidieuas dal Surbtal, n'ha la lingua mai ademplì en Svizra ils criteris d'autonomia definids en la Charta europeica. Questa tradiziun d'antruras n'exista oz betg pli, perquai na fan mesiras statalas per promover questa lingua betg grond senn. I dat en Svizra persunas che discurren la lingua jiddisch, oravant tut entaifer la cuminanza ortodoxa. Ma tuttina para ina promoziun dal jiddisch en Svizra pauc raschunavla.»

5. Inditgai p.pl., en la dimensiun en la quala i pudess sa mussar nizzaivel da cumplettar ils quatter puncts qua sura, las mesiras generalas actualas da la politica dal stadi en connex cun la protecziun da las linguas regiunalas u minoritaras.

5. Mesiras actualas da la politica da lingua

En il center da la politica da lingua da la Confederaziun e dals chantuns stattan da preschent dus temas: d'ina vart la preparaziun da la lescha da linguas en collavuraziun cun ils partenaris chantunals e da l'autra vart la reorganisaziun da l'instrucziun da linguas estras en ils chantuns.

Preparaziun da la lescha da linguas

En connex cun la preparaziun da la lescha da linguas èsi impurtant d'accentuar oravant tut l'aspect giuridic. La realisaziun da l'artitgel 70 alinea 1 CF (linguas uffizialas da la Confederaziun) tanghescha bunamain mo las cumpetenzas da la Confederaziun. Las disposiziuns da l'artitgel 70 alinea 4 (chantuns plurilinges) e 5 CF (promoziun dal rumantsch e dal talian) èn exclusivamain disposiziuns da promoziun cun intent subsidiar. L'artitgel 70 alinea 3 CF (communicaziun e barat) percunter cuntegna ina cumpetenza parallela da la Confederaziun e dals chantuns che po vegnir realisada sulettamain en collavuraziun tranter ils dus plauns statals.

Per preparar in emprim project da lescha è perquai vegnida installada ina gruppa da lavur paritetica. Suenter ha gè lieu ina vasta consultaziun per l'emprim project da lescha. Ils resultats da la consultaziun èn vegnids publicgads ils 16 d'october 2002. Sin fundament dals resultats èsi stà da sclerir anc in pèr differenzas cun ils partenaris chantunals e dumondas davart la realisaziun concreta da las mesiras da promoziun. Il cussegl federal ha incumbensà il Departament federal da l'intern d'elavurar il messadi per la lescha da linguas.

Refurma da l'instrucziun da linguas

La situaziun actuala en il sector d'instrucziun da linguas en las scolas svizras sa preschenta sco suonda: cun excepziun dal chantun AI vegn instrui en tut ils chantuns ina lingua naziunala sco emprima lingua estra. Per regla cumenza l'instrucziun da franzos en Svizra tudestga en la 4. u 5. classa, l'instrucziun da tudestg en Svizra franzosa cumenza da nov cun la 3. classa; en il chantun TI cumenza l'instrucziun da franzos il 3. onn da scola, en il chantun Grischun cumenza l'instrucziun da talian resp. da tudestg, resp. da rumantsch il 4. onn da scola. En la gronda part dals chantuns vegn pia l'instrucziun d'englais anticipada sin il 7. onn da scola e generalisada (per part realisà u planisà tenor

decisiuns dals singuls chantuns). Ina terza lingua naziunala vegn offerta da la plipart dals chantuns sin il stgalin secundar I mo sco rom facultativ.

En il rom da la refurma da l'instrucziun da linguas ha la Conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDEP) deliberà igl 1. da zercladur 2001 las recumandaziuns per la coordinaziun da l'instrucziun da linguas en scola obligatoria (la versiun pli actuala sin http://www.edk.ch/PDF_Downloads/Sprachen_Enwurf/EmpfSpr_d.pdf). Furmalmain n'ha la CDEP prendì nagina decisiun, perquai che mancava la maiorità necessaria da dus terzs dals directurs e da las directuras da l'educaziun publica. Il puntg pli contestà era la dumonda, tgenina lingua estra che duai avair prioritad en il rom da l'instrucziun (segunda lingua naziunala u englais sco emprema lingua instruida).

Suenter igl 1. da zercladur 2001 èn ils commembers da la CDEP vegnids envidads da sa tegnair en il rom da lur refurmas en chantuns e regiuns a las recumandaziuns ch'en substanzialmain incontestadas (tranter auter duas linguas estras per tuts durant la scola obligatoria: ina segunda lingua naziunala ed englais).

L'introducziun d'ina emprema lingua estra (lingua naziunala u englais) duai vegnir coordinada en las regiuns da la CDEP uschè bain sco pussaivel. Situaziun actuala (november 2002) a regard planisaziun regiunala:

- Svizra franzosa: cuntinuar cun tudestg sco emprema lingua estra a partir da la 3. primara;
- CDEP Svizra centrala: englais a partir da la 3. primara, franzos a partir da la 5. primara;
- CDEP ost: englais a partir da la 3. primara, franzos a partir da la 5. primara;
- CDEP nord-vest: anc nagina decisiun regiunala.

La coordinaziun sin plaun naziunal duai succeder cun fixar nivels da cumpetenzza linguistica: nivels da cumpetenzza linguistica a la fin dal 9. onn da socla (premissa actuala: Finamiras d'instrucziun cumparablas en duas linguas estras, segunda lingua naziunala cumplettada cun finamiras d'instrucziun culturalas).

La dumonda da l'instrucziun da linguas è er il tema da discussiuns politicas sin plaun federal. Ina iniziativa parlamentara Berberat⁵ dals 21 da zercladur 2000 pretenda da cumplettar la constituziun federala (art. 70 al. 3bis CF) cun il suandant text: „Ils chantuns procuran ch'i vegnia instrui sco segunda lingua mintgamai ina lingua uffiziala da la Confederaziun“. Il cussegl naziunal ha acceptà l'iniziativa cun 72 cunter 67 vuschs ils 22 da mars 2001. La cumissiun per scienza, furmaziun e cultura dal cussegl naziunal prevesa dentant da na ademplir la pretaisa da l'iniziativa cun ina revisiun da la constituziun mabain da la resguardar en la nova lescha da linguas; ina debatta areguard ina revisiun da la constituziun manass strusch a la realisaziun da la finamira da l'iniziant.

L'instrucziun bilingua che la CDEP ha recumandà en ina explicaziun dals 3 da mars 1995, vegn realisada da preschent oravant tut en ils chantuns plurilingvs (VS, FR, BE, GR). L'onn 1998 han ins dumbrà en Svizra 155 projects da scola bilings sin tut ils stgalims da scola. En in pèr chantuns exista er la pussaivladad da far ina maturità bilingua.

Sin fundament da la refurma da l'instrucziun da linguas en il chantun Grischun emprendan las scolaras ed ils scolaras da lingua tudestga da nov talian enstagl franzos sco emprema lingua estra. En las vischnancas linguisticamain fitg maschadadas da las regiuns al cunfin linguistic, en las qualas il rumantsch è vegnì instrui fin ussa sco emprema lingua estra, ha il talian provocà ina ferma concorrenza. Cunquai che las vischnancas decidan a moda autonoma davart talas dumondas da scola, prefereschan bleras uss il talian - che è en il Grischun er ina lingua minoritara.

⁵ 00.425 n Iv. pa. Berberat. Instrucziun da las linguas uffizialas da la Confederaziun.

EMPRIMA PART

1. Inditgai p.pl. ils instruments principals e/u las disposiziuns giuridicas che Vus considerais sco essenzialas per realisar la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras en Voss pajais. Agiuntai p.pl.

- *copias da quests instruments e/u da questas disposiziuns giuridicas, en englais u en franzos, en cas che Voss pajais na las ha betg furnì en il rom da l'emprim rapport periodic;*
- *ils detagls e las copias dals novs documents legislativs u reglamentars areguard las linguas regiunalas u minoritaras ;*
- *ils detagls da giurisprudenza u d'auters svilups giuridics u administrativs en quest sectur.*

1. Basas giuridicas per realisar la Charta europeica da las linguas

I suonda ina curta survista dals artitgels dal dretg da linguas internaziunal, naziunal e chantunal relevants per la Svizra. En connex cun il dretg naziunal vegnan er menziunadas las sentenzias dal tribunal federal relevantas per la politica da lingua che illustreschan l'interpretaziun vertenta dal dretg da linguas en cas concrets.

I vegn renunzià d'aggiuntar documents ch'ins chatta sin la homepage da la chanzlia federala en la collecziun sistematica (<http://www.bk.admin.ch/ch/d/sr/sr.html>).

1.1 Il dretg da linguas internaziunal

Giuridicamain è la Svizra in stadi monist. Las cunvegns internaziunalas ch'ella ha ratifitgà han perquai valaivladad immediata. Qua suonda ina survista da las cunvegns relevantas areguard il dretg da linguas.

Patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics (CS 0.103.2)

L'artitgel 2 dal Patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics garantisce la protecziun da las minoritads linguisticas. L'artitgel 26, ensemen cun l'artitgel 2, scumonda las discriminaziuns che sa basan oravant tut sin la lingua. Ultra da quai garanteschon l'artitgel 14, alinea 3, letras a ed f da quest patg a mintga persuna accusada il dretg da vegnir infurmada davart ina accusaziun cunter ella en ina lingua ch'ella chapescha, u da pudair far diever d'in interpret.

Convenziun europeica dals dretgs umans CEDU (CS 0.101)

Talas garantias èn previsas er en la Convenziun europeica dals dretgs umans (CEDU, cf. l'art. 5, al. 2, e l'art. 6, al. 3). Plinavant scumonda l'artitgel 14 las discriminaziuns che sa basan sin la lingua e che tangheschan ils dretgs garantids da la CEDU.

Convenziun davart ils dretgs da l'uffant (CS 0.107)

L'artitgel 30 da questa Convenziun davart ils dretgs da l'uffant prevesa la protecziun da l'uffant che fa part d'ina minoritad linguistica.

Patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals (CS 0.103.1)

Ils artitgels (art. 13 e 15) dal Patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals che sa refereschon al dretg d'educaziun ed als dretgs culturals, han medemamain l'intent da promover las linguas minoritaras.

Convenziun da basa dal Cussegl da l'Europa per la protecziun da las minoritads naziunalas (CS 0.441.1)

La Svizra ha ratifitgà ils 21 d'october 1998 la Convenziun da basa dal Cussegl da l'Europa per la protecziun da las minoritads naziunalas che è ida en vigur il 1. da favrer 1999. La convenziun cuntegna medemamain pliras disposiziuns davart la libertad da lingua: il dretg da pudair duvrar libramain e senza impediment sia lingua minoritara en il sectur privat sco er public, a bucca ed en scrit

(art. 10); il dretg da mintga persuna che fa part d'ina minoritad naziunala da pudair duvrar ses num da famiglia e ses prenums en la lingua minoritara ed il dretg da la renconuschientscha uffiziala da quests nums (art. 11), sco era il dretg d'emprender da lingua minoritara e da crear instituziuns da furmaziun e da scolaziun correspondents (art. 13 e 14).

1.2 Il dretg da linguas da la Confederaziun

Revisiun totala da la costituziun federala

Cun la revisiun totala da la costituziun federala ils onns 1997/1999 èn las disposiziuns dal dretg da linguas vegnidas amplifitgadas e structuradas da nov. Las linguas naziunalas (art. 4 CF) èn vegnidas menziunadas en las disposiziuns generalas sco element constituent impurtant dal stadi federativ svizzer. La libertad da lingua, renconuschida il 1965⁶ dal tribunal federal sco dretg fundamental cun la restricziun dal princip territorial, è vegnida integrada en l'artitgel 18 CF en cumplettaziun dal dretg costituziunal. Las incumbensas e cumpetenzas da la politica da lingua èn regladas da nov en l'artitgel 70 CF. Ellas èn vegnidas surpigliadas da l'artitgel 116 alinea 2 (art. 70 al. 3 nCF), alinea 3 (art. 70 al. 5 nCF) ed alinea 4 vCF (art. 70 al. 1 nCF). Cun l'artitgel 70 alinea 4 nCF vegn la Confederaziun da nov obligada da sustegnair ils chantuns plurilinges tar l'ademplant da lur incumbensas spezialas. Nov è er l'artitgel 70 alinea 2 CF che exprima ch'ils chantuns pon determinar sezs lur linguas uffizialas. Els èn obligads da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas.

L'impurtanza da l'art. 18 CF (libertad da lingua⁷):

«La libertad da lingua garantescha il diever da la lingua materna.⁸ Quai vala tant per la lingua discurrenda sco er per la lingua scritta ed ils dialects. Plinavant n'includa la noziun betg mo l'emprima lingua emprendida durant l'uffanza, mabain er ina segunda u terza lingua ch'insatgi dumogna (...). Il cuntegn da la libertad da lingua dependa dal fatg, sch'i sa tracta d'in contact tranter persunas privatas u d'in contact cun il stadi. En l'emprim cas vai per la libertad da s'exprimer en la lingua da sia tscherna. En il segund cas è la libertad da lingua in dretg minimal che garantescha principalmain il diever da la lingua d'ina minoritad naziunala en in tschert territori. Cun auters plets: ina minoritad naziunala istorica cun atgna lingua na sto betg sa laschar imponer in'otra lingua uffiziala u lingua d'instrucziun. En il contact tranter persunas privatas ed il stadi permetta il tribunal federal restricziuns da la libertad da lingua che sa basan sin il princip territorial⁹».

«Tenor la pratica dal tribunal federal garantescha il princip territorial la „cumposiziun linguistica tradiziunala dal pajais“. El restrenscha – tenor il tribunal federal – la libertad da lingua e lubescha als chantuns „da prender mesiras per mantegnair ils cunfins tradiziunals dals territoris linguistics e lur omogenitad, er sche la libertad dal singul da duvrar sia lingua materna vegn restrenschiada qua tras¹⁰. Talas mesiras ston dentant respectar il princip da l'opportunitad» (guarda en quest connex l'art. 70 al. 2 CF).

L'impurtanza da l'art. 70 CF

L'artitgel 70 alinea 1 CF declera il tudestg, il franzos ed il talian sco linguas uffizialas cumplainas da la Confederaziun, il retoromantsch sco lingua uffiziala en il contact da la Confederaziun cun persunas da lingua retoromantscha. L'artitgel 116 alinea 4 vCF preveseva per l'applicaziun dal rumantsch explicitamain ina regulaziun legala.

L'artitgel 70 alinea 2 CF regorda ch'ils chantuns èn obligads da determinar lur linguas uffizialas. I sa tracta qua d'ina cumpetenza chantunala originara, uschia che l'emprima frasa da quest alinea ha sulettamain in effect declamatoric. Cunquei ch'ils chantuns regleschan sezs il diever da lur linguas uffizialas sin lur territoris, n'ha questa disposiziun nagins effects sin la legislaziun federala. En la

⁶ Decisiun dal tribunal federal **91 I 480**.

⁷ Messadi dal cussegl federal dals 20 da november 1996 davart la refurma da la costituziun federala, p. 162.

⁸ Decisiun dal tribunal federal **116 Ia 346s**.

⁹ Decisiun dal tribunal federal **91 I 486; 100 Ia 465; 106 Ia 302; 121 I 196**.

¹⁰ Decisiun dal tribunal federal 2 p. 179/1996 dals 15 da fanadur 96 A., E. 2c.

segunda frasa da l'artitgel 70 alinea 2 CF vegnan ils chantuns obligads da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas.

En l'artitgel 70 alinea 3 CF vegn attribui a la Confederaziun ed als chantuns ina cumpetenza da promoziun parallela. La prescripziun oblighescha la Confederaziun ed ils chantuns da prender novas mesiras en la politica da lingua e da la communicaziun. Questa obligaziun na mida resp. restrenscha da nagina moda las cumpetenzas chantunalas, per exempel en ils secturs da la furmaziun, cultura e perscrutaziun. La Confederaziun sezza po prender mesiras sulettamain en ses champ da cumpetenza. Ella na po betg agir en piazza dals chantuns, sche quels na vegnan betg activs en il senn da la disposiziun constituiziunala. Ella po dentant porscher mesiras da promoziun e finanziair quellas sezza. Ma i gl è surlaschè als chantuns da far diever da quellas.

Per che l'incumbensa fixada en la constituiziun possia vegnir ademplita, ston la Confederaziun ed ils chantuns collavurar tar la preparaziun e la realisaziun da las mesiras concretas. La constituiziun lascha ina gronda libertad areguard la tscherna da las mesiras necessarias. La noziun da la communicaziun po vegnir interpretada a moda fitg vasta ed ella sa referescha atgnamain a mintga agir dal stadi. Tar la realisaziun da las disposiziuns da la politica da lingua èsi impurtant da prender oravant tut mesiras che sa refereschon a la lingua e da prevair mesiras da la politica da communicaziun cun in connex pli stretg tar la politica da lingua.

L'incumbensa amplifitgada da la Confederaziun areguard la politica da lingua en l'artitgel 70 alinea 4 CF resulta da trais iniziativas dals chantuns Berna (91.312) dals 16 da november 1991, Friburg (92.305) dals 2 da settember 1992 sco er dal Vallais (92.306) dals 17 da settember 1992. Il chantun Berna ha pretendì da la Confederaziun «da conceder als chantuns plurilinges in sustegn da la Confederaziun per prestaziuns spezialas per il mantegniment e la promoziun da lur plurilinguitad». Ils chantuns Friburg e Vallais percunter han pretendì cumpensaziuns resp. indemnizaziuns per las expensas supplementaras generalas che resultan ad els tras la plurilinguitad. Las iniziativas dals chantuns èn vegnidas refusadas dal cussegl naziunal¹¹ e dal cussegl dals chantuns¹². En lur substanza èn ellas dentant vegnidas integradas pauc pli tard en la nova CF sin proposta da la cumissiun da constituiziun dal cussegl naziunal.

L'artitgel 70 alinea 5 CF oblighescha la Confederaziun da sustegnair mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana. Sin fundament da l'urgenza è la lescha federala dals 24 da zercladur 1983 anc vegnida revedida durant la debatta parlamentara areguard l'artitgel da linguas ed approvada dal parlament ils 6 d'october 1995¹³. Cun las disposiziuns legalas vertentas po l'incumbensa fixada en la constituiziun vegnir considerata sco ademplita.

Leschas federalas

En accordanza cun il dretg da linguas da la constituiziun federala ha la Confederaziun relaschè pliras leschas federalas che han la finamira da mantegnair e promover la lingua taliana e rumantscha.

Lescha federala davart agids finanziairs per mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha e taliana (CS 441.3)

Sin fundament da questa lescha federala dals 6 d'october 1995 po la Confederaziun conceder als chantuns Grischun e Tessin agids finanziairs per sustegnair: primo mesiras generalas per mantegnair e promover las linguas e culturas pertutgadas, secundo organizaziuns ed instituziuns che adempleschan incumbensas surregionalas per mantegnair e promover questas duas linguas e culturas, e terzo l'activitad editoriala en la Svizra rumantscha e taliana. La lescha prevesa er da sustegnair la pressa rumantscha en il senn d'ina promoziun da la lingua. Dapi ch'ìls chantuns Grischun e Tessin survegnan quests agids finanziairs per sustegnair las stentas da mantegniment e promoziun dal rumantsch e talian,

¹¹ Bulletin uffizial 1995 cussegl naziunal 227.

¹² Bulletin uffizial 1994 cussegl dals chantuns 709.

¹³ CS 441.3; 441.31.

èn las contribuziuns federalas vegnidas augmentadas successivamain. L'onn 2002 ha il chantun Grischun survegnì 4'469'300.- francs svizzers ed il chantun Tessin 2'234'700.- francs svizzers. Igl è previs d'integrar las disposiziuns da questa lescha en la nova lescha da linguas.

Lescha federala davart las publicaziuns uffizialas (CS 170.512)

La lescha federala dals 21 da mars 1986 davart las publicaziuns uffizialas prevesa da publitgar ils texts en la collecziun uffiziala en las trais linguas uffizialas da la Confederaziun (art. 8), quai vul dir en tudestg, franzos e talian. Areguard il rumantsch prescriba la lescha che «ils decrets legislativs d'ina tscherta impurtanza vegnan publitgads en lingua rumantscha» en in supplement dal Fegl uffizial federal (art. 14 al. 3). Il cussegl federal determinescha, suenter avair consultà la regenza dal chantun Grischun, ils decrets che èn da translatar en rumantsch (cf. l'art. 11 al. 1 da l'ordinaziun dals 15 d'avrigl 1987 davart las publicaziuns uffizialas; CS 170.512.1). La lescha federala davart las publicaziuns uffizialas vegn revedida da preschent. Areguard la publicaziun da texts rumantschs vegn examinà quant enavant che la Confederaziun sto tegnair quint meglier dals basegns effectivs d'infurmaziun da la populaziun rumantscha.

L'ordinaziun dals 19 da zercladur 1995 (CS 172.081) davart la translaziun en l'administraziun generala da la Confederaziun prevesa da translatar las publicaziuns uffizialas ed ulteriurs texts impurtants en tut las linguas uffizialas da la Confederaziun. Per il rumantsch valan disposiziuns spezialas. Questas regulaziuns èn er fixadas en il project da la nova lescha da linguas.

Lescha federala davart radio e televisiun (CS 784.40)

Sin fundament da la lescha federala davart radio e televisiun dals 21 da zercladur 1991 survegn la Societad svizra da radio e televisiun (SSR) ina concessiun per emetter programs en la regiun linguistica tudestga, franzosa, taliana e rumantscha, sin plaun naziunal e regional. Las prestaziuns da la SSR èn damai fitg impurtantas per la promoziun da las linguas naziunalas. La SSR tegna quint da la quadrilinguitad da la Svizra ed emetta programs da radio e televisiun en tut las regions linguisticas e tut las linguas naziunalas. Sut il motto «idée suisse» - dapi in pèr onns er part dal num da la SSR («SRG SSR idée suisse») – sa stenta la SSR da contribuir a l'integraziun sociala e culturala en Svizra cun producir per exempel regularmain emissiuns che s'adresseschan a pliras regions linguisticas e rapportar d'auters territoris linguistics.¹⁴

Ils trais studios d'emissiun a Turitg, Geneva e Lugano produceschan mintgamai dus programs per mintga regiun linguistica. Quels pon vegnir retschavids en l'entira Svizra via satellit e cabel.¹⁵ Il cussegl federal fixescha ultra da quai ils princips che garanteschon ch'ils basegns da la Svizra rumantscha vegnian resguardads en quests programs. La SSR resguarda ils interess da la cuminanza linguistica rumantscha en ils programs da la televisiun tudestga, franzosa e taliana ed emetta ils programs da la Televisiun Rumantscha sur il chanal da la televisiun da la Svizra tudestga e rumantscha (SF DRS).

La SSR emetta programs da radio en tut las quatter linguas naziunalas en las regions linguisticas pertutgadas. In program da radio tudestg, franzos e talian vegn emess en l'entir territori da la Svizra. Ils princips dal provediment èn reglads en las directivas dals 31 d'avust 1994 (e midada dals 8 da matg 1996) davart la planisaziun da las raits d'emetturs d'UUC: ils emprims programs da radio da las trais grondas regions linguisticas ston pudair vegnir retschavids en tut ils lieus cun passa 200 abitants, sche la situaziun da frequenza lubescha quai. Il medem vala per il program dal Radio Rumantsch en il chantun Grischun.

Grazia al cabel, als satellits ed ad ina nova rait d'emetturs digitala (Terrestrial – Digital Audiobroadcasting; T-DAB) pon ins retschaiver il Radio Rumantsch er en las citads ed aglomeraziuns

¹⁴ L'onn 2000 ha il servetsch da perscrutaziun da la SRG SSR idée suisse edì in studi che conferma la funcziun integrativa sociala e culturala impurtanta dal radio e da la televisiun en Svizra («Medien und Identität - CH», Berna, mars 2000).

¹⁵ Per in tschert temp – probablamain fin l'onn 2004 – na pon betg tut ils programs da televisiun vegnir emess en l'entira Svizra; la construcziun da la nova televisiun digitala terrestre DVB-T na permetta quai per motivs tecnics.

ordaifer il territori da derasaziun tradiziunal dal rumantsch. A partir da la mesadad dal 2002 pon ins tadar via satellit en l'entira Svizra tut ils 16 programs da radio da la SSR.

La LRTV vegn actualmain revedida e vegn preschentada al parlament en il decurs dal 2003.

Lescha federala concernent la fundaziun «Pro Helvetia» (CS 447.1)

Tenor la lescha federala dals 17 da december 1965 concernent la fundaziun «Pro Helvetia» ha questa fundaziun publica l'incumbensa da mantegnair e promover la cultura svizra e da tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. Ella ha las suandantas quatter incumbensas principalas: 1. mantegnair l'ierta spiertala svizra e la particularitad culturala dal pajais, 2. promover la lavur culturala svizra en ils chantuns, territoris linguistics e circuls culturals, 3. promover il barat da valurs culturalas tranter ils territoris linguistics ed ils circuls culturals e 4. tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. La fundaziun Pro Helvetia, ch'exista dapi l'onn 1939, è sper l'Uffizi federal da cultura la purtadra principala da la promoziun culturala da la Confederaziun.

La Confederaziun dat mintg'onn contribuziuns a la Pro Helvetia per ch'ella possia ademplir sias incumbensas culturalas en Svizra ed a l'exteriur. Per la perioda dal 2000 al 2003 ha la Confederaziun fixà in sustegn finanziel da 130 milliuns francs svizzers. Ella pretenda ina promoziun accentuada en dus secturs: rinforzar l'identitad naziunala e la coesiun interna e tgirar la reputaziun ed il barat cun l'exteriur. Per realisar las mesiras da rinforzar il barat e la chapientscha vicendaivla tranter las culturas e las regions linguisticas da la Svizra èn previs total 2,5 milliuns francs dal preventiv concedì per ils onns 2000 - 2003.

En preparaziun: lescha federala davart las linguas naziunalas e la communicaziun tranter las cuminanzas linguisticas (lescha da linguas)

Sco gia menziunà en chapitel 5 da l'introducziun, exista in emprim project per ina lescha da linguas. Quel è vegnì elavurà a basa da l'artitgel da linguas 70 alineas 1, 3, 4 e 5 da la constituziun federala. Il project da lescha è il resultat d'ina lavur premurusa che ha empruvà da cumpigliar sche pussaivel tut las personas participadas. Il project da lescha determinescha mesiras per ils suandants secturs:

- linguas uffizialas da la Confederaziun,
- promoziun da la communicaziun e dal barat tranter las cuminanzas linguisticas,
- sustegn dals chantuns plurilings e
- mantegniment e promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana.

Per elavurar il project han collavurà la Confederaziun, ils chantuns e lur instituziuns en ina «gruppa da lavur paritetica lescha da linguas Confederaziun e chantuns». Il cussegl federal po probablamain deliberar in messadi davart la lescha da linguas per mauns dal parlament federal en l'emprima mesadad dal 2003.

Sentenzias linguisticamain relevantas dal tribunal federal

Il tribunal federal gioga ina rolla impurtanta en l'interpretaziun dal dretg da linguas chantunal e federal e per il respect da quel. I suonda ina survista da las sentenzias linguisticamain relevantas dal tribunal federal, pronunziadas dapi l'approvaziun dal nov artitgel da linguas l'onn 1996.

- Sentenzia **Corporaziun da vaschins da Scuol** cunter la regenza dal chantun Grischun, dals 6 da zercladur 1996 (122 I 93): ina sentenza dal tribunal federal, pretendida da la vischnanca da Scuol, sto per l'emprima giada vegnir transladata en rumantsch sin fundament dal nov artitgel da linguas, approvà en la votaziun dal pievel dals 10 da mars 1996. La sentenza dal tribunal federal mussa ch'il tribunal federal prenda serius la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua parzialmain uffiziala en l'artitgel 70 alinea 1 CF (avant la revisiun da la CF: art. 116 al. 4) ed ha l'intenziun da realisar quella.
- Sentenzia **Jorane Althaus** cunter la populaziun da Mörigen e la direcziun d'educaziun dal chantun Berna, dals 15 da fanadur 1996 (122 I 236): il tribunal federal approvescha in recurs da geniturs che abiteschan en la vischnanca tudestga da Mörigen, ma laschan ir a scola lur figlia en ina scola da lingua franzosa a Bienna e portan sezs las consequenzas finanzialas che sa resultan.

La visita da la scola tudestga a Mörigen, pretendida da la vischnanca da Mörigen, ha restrenschi la libertad da lingua a moda exagerada.

- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter il cussegl da stadi da Friburg**, dals 21 da zercladur 1999 (125 I 347): il tribunal federal approvescha in recurs cunter il cussegl da stadi da Friburg. Quel vuleva lubir sulettamain als uffants reformads in'instrucziun gratuita en la Freie Öffentliche Schule Freiburg, ina scola da lingua tudestga. Il tribunal na giuditgescha dentant betg explicitamain tgeninas da las vischnancas en discussiun che han tenor la costituziun in dretg ad in'instrucziun gratuita en lingua tudestga. Per motivs da la discriminaziun confessiunala refusescha el ch'il chantun conceda in tal dretg local entaifer il Freie Öffentliche Schulkreis Freiburg, dentant sulettamain ad uffants reformads.
- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter las Entreprises Electriques Fribourgeoises** dals 15 d'avust 2000 (5P.242/2000). La sentenza dal tribunal federal po vegnir redigida en la lingua da la recurrenta (en quest cas en tudestg) schebain che la procedura era vegnida manada avant en il chantun Friburg, chantun biling, en lingua franzosa. La cunterpartida (ina interpraisa da dretg public) duai dumagnar il tudestg ch'è lingua uffiziala dal chantun. .
- Sentenzia cunter **l'uffizi d'inquisiziun Berner Jura Seeland** dals 11 d'october 2001 (1P.500/2001). Il tribunal federal prenda ina decisiun areguard la restricziun dal dretg fundamental da la libertad da lingua tras il princip territorial en la procedura penala.
- Sentenzia cunter **la dretgira administrativa dal chantun Friburg** dals 2 da november 2001 (2P.112/2001). Il tribunal federal protegia il dretg da la recurrenta sin instrucziun en la lingua materna.

1.3 *Constituziuns chantunalas e regulaziuns chantunalas*

Las constituziuns chantunalas d'insaquants chantuns bilings (TI, VD, NE, JU) e da tut ils chantuns plurilings BE, FR, GR, VS cuntegnan in artigel da linguas. Ils artigels da linguas dals differents chantuns sa cloman sco suonda:

- Constituziun dal chantun **Berna** (6 da zercladur 1993):
Art. 6
Linguas
 - ¹ Las linguas chantunalas ed uffizialas dal chantun Berna èn il tudestg ed il franzos.
 - ² Las linguas uffizialas èn
 - a il franzos en il Giura bernais,
 - b il tudestg ed il franzos en il district administrativ da Bienna,
 - c il tudestg en ils ulteriurs districts administrativs.
 - ³ Il chantun e las vischnancas pon tegnair quint da relaziuns spezialas che sa resultan da la bilinguitad dal chantun.
 - ⁴ A las autoritads cumpetentas per l'entir chantun pon tuts sa drizzar en la lingua uffiziala da lur tscherna.
- Constituziun dal chantun **Friburg** (7 da matg 1857)¹⁶:
Art. 21
 - ¹ Las linguas uffizialas èn il franzos ed il tudestg. Lur diever vegn reglà resguardond il princip territorial.
 - ² Il stadi promova la chapientscha tranter las duas cuminanzeas linguisticas.

¹⁶ A Friburg vegn la constituziun chantunala da preschent revedida totalmain. L'artigel da linguas 21 cità è vegnì integrà en questa furma en la constituziun pir l'onn 1991.

- Constituziun per il chantun **Grischun** (2 d'october 1892)¹⁷:
Art. 46
Las trais linguas dal chantun [annotaziun: il tudestg, il rumantsch ed il talian] èn garantidas sco linguas chantunalas.
- Constituziun da la republica e dal chantun **Tessin** (14 da december 1997):
Art. 1
Chantun Tessin
¹ Il chantun Tessin è ina republica democratica da cultura e lingua taliana.
I dat differents texts da lescha e reglaments chantunals che reglan il diever da las linguas en ils secturs furmaziun, giustia e cultura (guarda terza part).
- Constituziun dal chantun **Vad**
Art. 3
Lingua uffiziala
La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.

La nova constituziun chantunala è vegnida approvada en la votaziun dal pievel dals 22 da settember 2002. Ella entra en vigur ils 14 d'avrigl 2003.
- Constituziun dal chantun **Vallais** (8 da mars 1907):
Art. 12
La lingua franzosa e tudestga èn decleradas sco linguas chantunalas.
- Constituziun da la republica e dal chantun **Neuchâtel** (20 da settember 2000)
Art. 4
La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.
- Constituziun dal chantun **Giura** (20 da mars 1977)
Art. 3 Linguas
Il franzos è la lingua chantunala ed uffiziala da la republica e dal chantun Giura.

2. Inditgai p.pl. sch'i dat en Voss pajais organs u organisaziuns fixads en la lescha che promovon la protecziun ed il svilup da las linguas regiunalas u minoritaras. Menziunai p.pl. lur nums e lur adressas.

2. Organisations relevantas per la politica da lingua e chapientscha

Las suandantas organisaziuns ed instituziuns giogan ina rolla impurtanta en la promoziun dal talian e dal rumantsch en ils territoris linguistics correspundents. In pèr dad ellas èn activas sco organisaziuns per la promoziun da la lingua, autras han primarmain finamiras culturalas, cultural-politicas e/u publicisticas pli generalas.

Las trais suandantas *organisaziuns per la promoziun da la lingua* survegnan subvenziuns dal chantun Grischun e da la Confederaziun per lur activitad:

¹⁷ En il chantun Grischun vegn la constituziun chantunala da preschent revedida totalmain. Er l'artitgel da linguas vegn discutà. Dapli en la terza part.

Lia rumantscha (LR)

Via da la Plessur 47
CH-7001 Cuira

tel.: +41 81 258 32 22
fax: +41 81 258 32 23
homepage: www.liarumantscha.ch

La LR sustegna la lingua e cultura rumantscha en quatter differentas modas: ella unescha e sustegna las organisaziuns rumantschas, ella realisescha e promova projects en quest sector, ella s'occupa da dumondas da la politica da lingua e represchenta la cuminanza linguistica rumantscha ordaifer il territori da derasaziun tradiziunal da la lingua. Ses program cumpiglia activitads en ils secturs da la lingua, translaziun, publicaziun, realisaziun da meds d'instrucziun, infurmaziun, documentaziun e da la lavur da publicitad.

Pro Grigioni Italiano (PGI)

Martinsplatz 8
CH-7000 Cuira

tel.: +41 81 252 86 16
fax: +41 81 253 16 22
homepage: www.pgi.ch

La PGI vul promover la preschientscha dal Grischun talian e megliar las cundiziuns culturalas e la basa d'existenza da la populaziun taliana en il Grischun. Ella organisescha conferenzas, exposiziuns, concerts e curs ed è responsabla per pliras publicaziuns periodicas. Ella sustegna er activitads per mantegnair e derasar la lingua taliana en il Grischun e retschertgas istoricas, linguisticas, economicas e socialas. La PGI è represchentada cun 9 secziuns er ordaifer las valladas talianas ed ordaifer il Grischun (Basilea, Berna, Chiasso, Cuira, Tavau, Lugano, Svizra romanda, Sopraceneri e Turitg).

Agentura da Novitads Rumantscha (ANR)

Comercialstrasse 22
CH-7000 Cuira

tel.: +41 81 250 48 00
fax: +41 81 250 48 03
e-mail: anr@spin.ch

L'ANR è in'agentura da pressa independenta, fundada il 1996. Sia incumbensa è da sustegnair redacziunalmain ils meds da massa rumantschs cun derasar novitads en lingua rumantscha. Ses servetschs èn ina mesira per mantegnair e promover la lingua rumantscha cun rinforzar l'infurmaziun scritta en lingua rumantscha.

Las suandantas *organisaziuns da cultura e da medias* s'engaschan medemamain per la promoziun da la lingua, ma ellas fan quai senza il sustegn da la Confederaziun e dal Chantun:

**Cuminanza Rumantscha
Radio e Televisiun (CRR)**

Via dal Teater 1
7002 Cuira

tel.: + 41 81 255 75 75
fax + 41 81 255 75 00
homepage: www.rtr.ch

La CRR è ina da las quatter organisaziuns commembras da la Societad svizra da radio e televisiun ed è il medem mument er affiliada a la Lia rumantscha. Ella represchenta il territori rumantsch e procura per programs da radio e televisiun rumantschs. Cun sia purschida da programs contribuescha la CRR a l'expressiun da l'identitad svizra ed a la varietad da sias regiuns. Sur sia incumbensa d'infurmaziun, cultura e divertiment ora contribueschan sias emissiuns il medem mument er al mantegniment ed a la promoziun da la lingua e cultura rumantscha.

Pro Svizra Rumantscha (PSR)

7188 Sedrun

e-mail: psradmin@rumantsch.ch
homepage: www.rumantsch.ch

La PSR ha l'intent da mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha, oravant tut en il sector da la pressa e da la furmaziun supplementara da las schurnalistas e dals schurnalists rumantschs. Ella s'engascha per garantir la quadrilinguitad da la Svizra e sustegna er las stentas da la Lia rumantscha e da sias uniuns affiliadas.

Walservereinigung Graubünden (WVG)

Chascha postala 15
7435 Spleia

tel.: + 41 81 664 14 42
fax: + 41 81 664 19 41
homepage: www.walserverein-gr.ch

L'Associaziun dals Gualsers è l'associaziun linguistica e culturala da las Gualsras e dals Gualsers grischuns. Ses intent principal è da mantegnair la cultura gualsra ed alpina en il pli vast senn dal pled. Ella s'engascha oravant tut per mantegnair ils dialects gualsers e per promover la litteratura dialectala, e sustegna la perscrutaziun scientifica da la lingua, istorgia ed etnologia.

**Internationale Vereinigung
für Walsertum (IVfW)**

Bahnhofstr. 15
CH-3900 Brig

tel.: + 41 27 923 11 18 (P)
+ 41 27 922 29 22 (G)
fax: + 41 27 922 29 25
homepage: www.wir-walser.ch

Da la IVfW fan er part l'Associaziun grischuna dals Gualsers ed ulteriuras represchentantas e represchentants da regiuns dals Gualsers, tranter auter era da Bosco Gurin, Pomatt/Formazza u dal Vorarlberg. Ella edescha la revista semestrala «Wir Walser» cun contribuziuns d'avart l'etnologia, l'istorgia e la lingua da l'entir territori dals Gualsers.

Organisaziuns activas en la politica da chapientscha

Ulteriuras organisaziuns ed instituziuns che s'engaschan oravant tut en il sector da la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas èn da chattar sin la homepage www.punts-info.ch/de/frame_organisation_inhalt_links.htm. I suonda qua ina glista cun las adressas da las organisaziuns che vegnan sustegnidas da la Confederaziun per realisar activitads en connex cun la politica da chapientscha.

Schweizer Feuilleton-Dienst, signur Andreas Iten, president, Bödlistrasse 27, 6314 Unterägeri

Forum du bilinguisme, signur Jean Racine, manader da fatschenta, chascha postala 1180, 2501 Bienna

Rencontres Suisses, signur Niklaus Lundsgaard-Hansen, president, 18, rue Beau-Séjour, 1003 Losanna

Fondazione Lingue e Culture, signur Gianni Ghisla, secretari, chascha postala 120, 6949 Comano

Service de Presse Suisse, signur Diego Salvatore, president, 26, rue de la Gare, 1820 Montreux

Schweiz. Arbeitsgemeinschaft für Demokratie, signur Ulrich Sigrist, president, Himmelrych 8, 5600 Lenzburg

Forum Helveticum, signur prof. Arnold Koller, ant. cusseglier federal, president, Bleicherain 7, 5600 Lenzburg 1

Coscienza Svizzera, signur Fabrizio Fazioli, president, chascha postala 1559, 6501 Bellinzona

3. Inditgai p.pl. sch'in organ u ina organisaziun è vegnì consultà per elavurar quest rapport periodic u per realisar las recumandaziuns ch'il comité dals ministers ha adressà a Vossas autoritads. Sche Vus confermais questa dumonda, precisai p.pl. da tge organ u organisaziun ch'i sa tracta.

3. Collavuraziun per elavurar il rapport

Per elavurar quest rapport e per realisar las recumandaziuns dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa ha la Confederaziun tschertgà oravant tut la collavuraziun cun ils chantuns pertutgads, il Grischun ed il Tessin. In pèr recumandaziuns èn adressadas spezialmain al chantun Grischun. Quel ha consultà las organisaziuns ed instituziuns che s'engaschan en il chantun per la lingua taliana e rumantscha.

La Confederaziun è s'inscuntrada cun represchentants dals vagants en Svizra ed ha discutà cun els pass concrets per mantegnair e promover il jenisch (guarda la segunda part).

4. Inditgai p.pl. las mesiras che Vus avais prendì (tenor l'artitgel 6 da la Charta) per infurmar davart ils dretgs ed ils duairs che resultan da l'applicaziun da la Charta.

4. Activitad d'infurmaziun en connex cun la Charta da las linguas

Ils chantuns Grischun e Tessin han survegnì l'emprim rapport da la Svizra davart l'applicaziun da la Charta da las linguas sco er il rapport dal comité d'experts dal Cussegl da l'Europa (dal 1. da zercladur 2001) e las recumandaziuns dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa (21 da november 2001). Il chantun Grischun ha infurmà las organisaziuns pertutgadas. En vista a la preparaziun dal segund rapport è vegnì discutà detagliadamain cun l'uffizi da cultura dal Grischun davart il rapport dals experts e las recumandaziuns dal Cussegl da l'Europa sco er davart las pussaivladads da l'applicaziun. Il segund rapport da la Svizra davart l'applicaziun da la Charta da las linguas stat a disposiziun en tuttas quatter linguas naziunalas e vegn publictà. La Confederaziun prevesa er da publictar el sin l'internet.

Per l'emprim project d'ina lescha da linguas è vegnì manà tras ina vasta consultaziun tar ils chantuns, las partidas politicas e las instituziuns. Ils resultats da la consultaziun èn vegnids publictads ils 16 d'october 2002 en in rapport. La procedura da consultaziun prescritta en la lescha svizra pussibilitescha ina vasta discussiun publica davart tut ils projects da lescha. Tut las burgais ed ils burgais han la pussaivladad da prender posiziun tar il project en il rom da la consultaziun.

5. I sa chapescha da sasez che tut ils detagls da las mesiras prenidadas per realisar las recumandaziuns dal comité dals ministers èn menziunads en il rapport. Tuttina As supplitgain nus da resumar questas mesiras per mintga recumandaziun.

5. Realisaziun da las recumandaziuns

La Svizra è s'occupada detagliadamain cun las recumandaziuns dal rapport dals experts e cun las recumandaziuns dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa. Sin fundament da la structura federalistica descritta sura e da la suveranità da lingua chantunala, vegn differenzià en ils proxims puncts tranter las recumandaziuns che pertutgan il sector d'incumbensas da la Confederaziun e quellas che concernan il sector d'incumbensas dals chantuns Tessin e Grischun. Il chantun Grischun infurmescha en la terza part davart las mesiras prenidadas per realisar las recumandaziuns.

5.1 Recumandaziuns dals experts dal cussegl da l'Europa (rapport dal 1. da zercladur 2001)

Il rapport dals experts dal Cussegl da l'Europa cuntogna – repartì en l'entir rapport - 13 recumandaziuns concretas per in meglier resguard da las linguas minoritaras en tscherts secturs tematisads en la Charta da las linguas, ed a la fin 8 conclusiuns generalas (A-H). L'Uffizi federal da cultura ha gia preni posiziun detagliadamain tar questas conclusiuns ils 9 d'october 2001, perquai na vegn questa posiziun betg menziunada qua anc ina giada.

I suondan las posiziuns tar in pèr recumandaziuns dal rapport dals experts dal Cussegl da l'Europa. Las ulteriuras posiziuns tar las recumandaziuns tenor § 70, § 81, § 105, § 118, § 122, § 142, § 198, § 210 che concernan il chantun Grischun, suondan en la terza part dal rapport.

Il comité envida las autoritads svizras d'includer en lur rapport periodic infurmaziuns concernent las mesiras prendidas tenor l'artitgel 7 da la Charta areguard la lingua dals Gualsers. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 15)

Ina da las finamiras principalas da la politica da lingua svizra è da mantegnair e promover la quadrilinguitad. En vista a la posiziun relativamain ferma dal tudestg e dal franzos en Svizra e sin fundament da la categoria da las «linguas uffizialas main derasadas», ha la Svizra decidì da metter las duas linguas naziunalas pli pitschnas, il talian ed il rumantsch, sut la protecziun da la Charta da las linguas. Cunquai che tut las quatter linguas naziunalas èn en tscherts chantuns ina lingua minoritara tradiziunala e creschida historicamain, vegn l'artitgel 7 er applitgà per il tudestg ed il franzos (guarda il messadi dals 25 da november 1996, p. 11s. davart la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras). Il dretg costituziunal renconuscha d'ina vart «la lingua da scrittira u la lingua da standard, da l'autra vart dentant er ils dialects correspondents» da las quatter linguas naziunalas (messadi dal cussegl federal dals 4 da mars 1991 davart la revisiun da l'art. 116 CF, p. 28). La Svizra renconuscha uschia tut las linguas naziunalas e lur variantas dialectalas sco expressiun da la ritgezza culturala da la Svizra. L'Associaziun dals Gualsers survegn in sustegn finanziel dal chantun Grischun. La Confederaziun metta dentant er in pais spezial a bunas enconuschientschas da las furmas da standard da las linguas naziunalas, tranter auter per motivs da la politica da chapientscha.

Sin fundament da l'artitgel 1 letra a cifra ii da la Charta na cumpiglia la noziun da las «linguas regionalas u minoritaras» betg ils dialects da las linguas uffizialas. Il tudestg dals Gualsers vala sco dialect da la lingua da standard tudestga ed è l'expressiun d'ina cultura alpina cumplessiva dals Gualsers, derasada per part er en l'Italia dal nord ed il Vorarlberg. Il tudestg dals Gualsers è ina da fitg bleras variantas dialectalas svizzer-tudestgas derasadas en l'entira Svizra tudestga ed ina part fitg impurtanta da la diversitad linguistic-culturala dal pajais.

Il dialect dals Gualsers en la vischnanca tessinaisa da Bosco Gurin vegn, sco gia descrit en cifra 2.1 da l'introducziun, tgrà d'organisaziuns e d'instituziuns privatas. Il chantun Tessin conferma en sias tractativas per la revisiun totala da la costituziun chantunala la voluntad da respectar la situaziun speziala da questa vischnanca. Cunquai che la coesistenza dal tudestg e dal talian a Bosco Gurin n'ha dentant chaschunà nagins problems en fin ussa, è il chantun da l'opiniun ch'i na saja betg necessari d'entrar spezialmain sin quella situaziun en la costituziun chantunala (guarda l'expertisa giuridica da A. Macheret ed A. Previtali davart l'artitgel da linguas, 25 d'avrigl 2000, p. 13, annotaziun 71). Tenor l'emprim artitgel da la costituziun tessinaisa è il chantun Tessin ina republica democratica da cultura e lingua taliana (guarda il text exact en l'emprima part, cifra 1.3).

Il comité envida las autoritads svizras da preschentar en lur proxim rapport periodic infurmaziuns davart las mesiras prendidas tenor l'artitgel 7 da la Charta areguard il jenisch ed il jiddisch. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 20)

Il comité envida las autoritads svizras da sa participar a discussiuns avertas cun ils represchentants da las cuminanze jenisch e jiddisch concernent la dumonda da la protecziun e promoziun da lur linguas. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 53)

L'Uffizi federal da cultura ha envidà mintgamai ina represchentaziun da la cuminanza linguistica jena e gidieua gia ils 22 da settember 2000 a Berna en il rom da las dumondas dal comité d'experts areguard l'emprim rapport da la Svizra. L'associaziun da tetg dals gidieus en Svizra, la Federaziun svizra da las cuminanze israelitas, ha enconuschentamain renunzià quella giada ad in'audienza (argumentaziun en l'introducziun, cifra 4). Perquai n'ha la Svizra betg pli consultà la Federaziun svizra da las cuminanze israelitas per la redacziun dal segund rapport.

La Radgenossenschaft percunter ha signalisà sin dumonda dal comité d'experts in basegn da promoziun dal jenisch tras la Confederaziun. Ella è l'organisaziun da tetg dals vagants e dals Jens en Svizra e s'engascha er per ils interess da las unfrendas dal holocaust e dals Roma e Sinti che passan tras la Svizra.

Radgenossenschaft der Landstrasse
Hermeschloostrasse 73
CH-8048 Turitg

tel.: + 41 1 432 54 44
fax: + 41 1 432 54 87

Infurmaziuns detagliadas suondan en la segunda part (en l'art. 7 al. 5).

Il comité recumonda a las autoritads federalas da prender tut las mesiras necessarias per garantir entaifer lur administraziun la preschientscha d'in dumber sufficient da persunas che san sufficientamain la lingua rumantscha, e da prender las mesiras necessarias per garantir ch'ils documents en rumantsch sajan disponibels fin al termin fixà (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 108).

Questa recumandaziun areguard il rumantsch entaifer l'administraziun federala correspunda a la terza recumandaziun dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa. Sin quella vegn entrà pli detagliadamain en cifra 5.2.

Il comité recumonda a las autoritads svizras d'examinar las pussaivladads da promover la derasaziun da programs da televisiun rumantschs. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 143)

La televisiun da la Svizra tudestga e rumantscha (SF DRS) emetta tschintg dis l'emna, da glindesdi fin venderdi, sin l'emprim chanal (SF 1) in'emissiun da novitads rumantscha da 6-10 minutas (Telesguard). Quella vegn repetida mintgamai sin il segund chanal da la televisiun taliana (TSI 2). Ultra da quai emetta ella mintg'emna in magazin rumantsch da 25 minutas ed en intervals regulars emissiuns rumantschas per uffants e films documentars rumantschs. Il magazin emnil vegn repetì sin ils chanals da las autras regiuns linguisticas (TSI e TSR).

Ils films da la Televisiun Rumantscha (TvR) han adina puspè gi in bun resun er sur ils cunfins linguistic ora. Dapi il 1997 è la TvR represchentada regularmain cun sias producziuns als dis da film a Soloturn.

Grazia a las stentas dals davos onns per augmentar la purschida da programs rumantschs vegn il Telesguard - che vegniva emess dapi l'avrigl 1994 trais giadas l'emna - producì ed emess dapi l'avust 1999 tschintg giadas l'emna. Dapi l'onn 2000 vegn questa emissiun repetida ils lavurdis sin TSI 2. Cun augmentar il volumen d'emissiun è creschì er il dumber da las plazzas tar la TvR. Las total 16,9 plazzas cumplainas l'onn 1998 èn vegnidadas augmentadas fin l'onn 2001 a 20,8 plazzas cumplainas.

La revisiun actuala da la lescha davart il radio e la televisiun permetta al cussegl federal da determinar ils princips, tenor ils quals ils basegns da la Svizra rumantscha ston vegnir resguardads. Quai pussibilitescha d'ademplier era vinavant ils giavischs da la Rumantschia en il sector dal radio e da la televisiun. La recrutaziun difficila da schurnalistas e schurnalists rumantschs en vista a la pitschna schelta e la grondezza modesta dal public potenzial, mettan dentant cunfins a questas stentas. La TvR dat grond pais ad ina buna furmaziun ed in bun perfecziunament da lur schurnalistas e schurnalists. Ella ha dentant da cumbatter regularmain cun il problem da «l'emigraziun» da persunal cun buna furmaziun.

Il comité recumonda da publitgar da maniera commensurada las conclusiuns da las instituziuns che surveglian l'instrucziun en talian e dal talian. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 198)

Il comité envida las autoritads svizras da surmuntar ils impediments pratics e giuridics che impedeschan d'utilisar a moda efectiva il talian avant las dretgiras. Il decret davart las dretgiras administrativas sto vegnir revedì ed ins sto sa stentar da meglierar la mancanza da bunas enconuschientschas dal talian tar ils derschaders administrativs. (Rapport dal comité d'experts da la Charta, § 210)

En quest connex na suondan naginas constataziuns pli davart il chantun Tessin, perquai che questas recumandaziuns èn ademplidas per il chantun numnà (vair brev da l'Uffizi federal da cultura dals 9 d'october 2001 al comité d'experts).

Areguard il talian en il chantun Grischun guarda la terza part da quest rapport.

5.2 Recumandaziuns dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa (dals 21 da november 2001)

Il comité dals ministers

recumonda a la Svizra, saja quai sin plaun federal, chantunal u communal, da tegnair quint da las observaziuns dal comité d'experts e, cun prioritad:

- 1. d'approvar ina legislaziun executiva da l'artitgel 70.2 da la nova constituziun per permetter a la cuminanza da lingua rumantscha da profitar cumplainamain da la protecziun prevista en la Charta;*
- 2. da s'engaschar cun tut las forzas pussaivlas per surmuntar ils impediments giuridics e pratics per utilizar il rumantsch ed il talian avant la giustia dal chantun Grischun;*
- 3. d'examinar las pussaivladads da rinforzar il diever dal rumantsch e dal talian sin plaun da l'administraziun federala.*

Posiziun tar la recumandaziun 1

Tenor l'artitgel 70 alinea 2 CF determineschan ils chantuns lur linguas uffizialas, respectan la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas. Sco gia menziunà en la resposta dals 9 d'october 2001 da l'Uffizi federal da cultura sin las conclusiuns dal comité d'experts dal Cussegl da l'Europa (oravant tut B e C), po la disposiziun da l'artitgel da linguas vegnir realisada sulettamain dals chantuns. Da questa disposiziun resulta dentant er in'obligaziun per ils chantuns.

Entaifer ses champ da cumpetenza tegna la Confederaziun quint da la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e sa drizza a la populaziun en las linguas uffizialas correspudentas.

Areguard la realisaziun da l'artitgel 70 alinea 2 CF en il chantun Grischun ed areguard la **2. recumandaziun** davart il rumantsch ed il talian en la giustia dal chantun Grischun suondan ulteriuras posiziuns en la terza part da quest rapport.

Posiziuns tar la recumandaziun 3

Regulaziun fixada en la lescha davart il diever da las linguas uffizialas en l'administraziun federala

Avant che vegnir a las regulaziuns existentas e previsas en la nova lescha da linguas areguard il diever da las linguas uffizialas entaifer l'administraziun federala, èsi impurtant da menziunar che tut las trais pussanzas (executiva, legislativa, giudicativa) dovran sin plaun federal en general trais linguas uffizialas sco linguas da lavur e quatter linguas uffizialas en il contact cun la populaziun e la publicitad.

Il diever da las linguas uffizialas per communitgar entaifer l'administraziun federala generala e cun persunas d'ordaifer sa basa sin l'artitgel 70 alinea 1 CF, sin las regulaziuns en la lescha dals 21 da mars 1986 davart las publicaziuns uffizialas (CS 170.512), l'ordinaziun dals 19 da zercladur 1995 davart las translaziuns en l'administraziun federala generala (CS 172.081), las directivas dals 26 da november 1986 per las translaziuns en rumantsch da la Confederaziun, las directivas dals 19 da favrer 1997 dal cussegl federal davart la promoziun da la plurilinguitad en l'administraziun generala da la Confederaziun (BBI 1997 II 499) e la nova lescha dals 24 da mars 2000 davart il personal da la Confederaziun (CS 172.220.1) sco er l'ordinaziun dals 3 da fanadur 2001 davart il personal da la Confederaziun (CS 172.220.111.3).

Questas basas legalas valan per il diever da las linguas uffizialas entaifer las autoritads federalas, quai vul dir dal cussegl federal e l'administraziun federala, e da las autoritads cun la populaziun e la publicitad.

La populaziun po sa drizzar a las autoritads federalas en ina da las quatter linguas uffizialas. Quellas respundan en la lingua uffiziala, en la quala ellas èn vegnidas pledentadas. Las persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar a la Confederaziun en scrit en in dals tschintg idioms u en rumantsch grischun e survegnan ina resposta en rumantsch grischun.

Tenor las directivas dals 19 da favrer 1997 dal cussegl federal davart la promoziun da la plurilinguitad en l'administraziun generala da la Confederaziun valan las linguas uffizialas tudestg, franzos e talian sco linguas da lavur per la communicaziun a bucca ed en scrit (chap. 31). Per promover la plurilinguitad a la piazza da lavur e per utilizar la varietad culturala entaifer l'administraziun prescrivan ellas che las quatter cuminanzeas linguisticas dal pajais stoppian esser represchentadas en ina quantidad commensurada (chap. 1).

Il tudestg, il franzos ed il talian èn linguas da lavur equivalentas da la Confederaziun. L'equivalenza da las linguas uffizialas cumplainas sco linguas da lavur vegn er exprimida en la lescha davart las relaziuns tranter las chombras (CS 171.11): per ch'ils messadis, rapports, projects da decretos e las moziuns possian vegnir tractads en il parlament e sias cumissiuns, ston els per regla vegnir preschentads en tudestg, franzos e talian. Per quest motiv èn ils servetschs da translaziun talians vengids augmentads fermamain ils davos onns (dapli areguard quest augment plinengiu.)

Tenor l'artitgel 70 alinea 1 CF è il rumantsch ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun e damai nagina lingua da lavur en l'administraziun generala da la Confederaziun. L'emprim project per ina lescha da linguas na prevesa betg da midar insatge en quest connex. Introducir il rumantsch sco lingua da lavur entaifer l'administraziun federala na fiss strusch realisabel en la pratica ed er betg realistic en vista al fitg pitschen dumber da persunas da lingua rumantscha en l'administraziun federala ed a las stentas ed expensas sproporziunadas.

Er proclamaziuns, brevs e documents da las autoritads federalas vegnan scrits en las quatter linguas uffizialas resp. en la lingua uffiziala da la populaziun pledentada (directivas, chap. 10; emprim project lescha da linguas, art. 11).

Represchentaziun commensurada da las cuminanzeas linguisticas en l'administraziun federala

Per garantir che las linguas uffizialas vegnian duvradas a moda commensurada entaifer l'administraziun federala generala, èsi necessari che las cuminanzeas linguisticas sajan represchentadas commensuradamain sin tut ils stgalims da l'administraziun federala.

Indicaziuns statisticas:

La registraziun statistica dal personal, che vegn manada tras regularmain dapi in pèr onns, mussa che la situaziun è sa meglierada fermamain, oravant tut en cumparegliaziun cun las relaziuns da l'entschatta dals onns 1990. La suandanta tabella mussa che la quota totala da las persunas da lingua taliana e franzosa en l'administraziun generala da la Confederaziun è s'augmentada levamain tranter il 1996 ed il 2002, quella da las persunas da lingua tudestga percunter è sa reducida. La quota da las persunas da lingua rumantscha è sa reducida vinavant levamain dapi il 2000:

onn da chalender	2002	2001	2000	1999	1996	1990	1983
dumber da collavuratur(a)s	100% 33'791	100% 32'353	100% 31'307	100% 30'741	100%	100%	100%
tudestg	71,8% 24'275	71,7% 23'183	71,4% 22'363	71,7% 22'052	72,9%	77,3%	78,1%
franzos	20,4% 6'900	20,6% 6'670	20,7% 6'490	20,6% 6'378	19,6%	15,7%	16,2%
talian	6,7% 2'249	6,6% 2'138	6,6% 2'062	6,4% 1'973	6,3%	4,8%	4,7%
rumantsch	0,46% 156	0,50% 162	0,53% 165	0,53% 164		0,6%	0,6%
autras	0,62% 211	0,62% 200	0,73% 227	0,57% 174	1% (incl. rum.)	1,7%	1,5%

Funtaunas: posiziun en scrit dal cussegl federal sin l'interpellaziun Columberg dals 22 da zercladur 1990 (90.636); rapport da l'Uffizi federal da personal davart la realisaziun da las directivas dals onns 1996-1999; rapport da M. Gudet da l'Uffizi federal da personal per mauns da l'Uffizi federal da cultura (2002)¹⁸

Sch'ins cumpareglia las quotas menziunadas sura da las cuminanze linguistics en l'administraziun generala da la Confederaziun cun quellas da l'entira populaziun residenta (incl. populaziun senza naziunalitad svizra) l'onn 1990 e 2000, sa mussa che la quota da las persunas da lingua tudestga è fermamain surrepreschentada (63,6% da la populaziun residenta l'onn 1990 ha inditgà il tudestg sco lingua principala, l'onn 2000: 63,7%); la quota da las persunas da lingua franzosa è anc sutrepreschentada l'onn 1990, ma dapi lura represchentada a moda commensurada (1990: 19,2%; 2000: 20,4%); la quota da las persunas da lingua taliana (1990: 7,6%; 2000: 6,5%) e da las persunas da lingua rumantscha (1990: 0,6%; 2000: 0,5%) è il 1990 sut la quota efectiva e correspunda l'onn 2000 pli u main a la quota da la populaziun residenta.

Directivas davart la promoziun da la plurilinguitad en l'administraziun generala da la Confederaziun:

L'Uffizi federal da personal ha scrit in rapport al cussegl federal davart la perioda per realisar las directivas davart la promoziun da la plurilinguitad en l'administraziun generala da la Confederaziun 1996-1999.¹⁹

Suenter il rapport da l'Uffizi federal da personal ils 18 d'october 2000 ha il cussegl federal dà differentas incumbensas al Departament federal da finanzas resp. a l'Uffizi federal da personal, a la chanzlia federala ed als departaments per promover la plurilinguitad. Questas incumbensas cumpiglian:

- introducir in controlling da personal (cun ils pli impurtants indicaturs davart la plurilinguitad),
- adattar las directivas dal cussegl federal a la nova lescha davart il personal da la Confederaziun,

¹⁸ Sin la suandanta pagina d'internet è publictà in curt rapport (tud., franz., tal.) davart las cifras en connex cun la politica da personal: <http://www.personal.admin.ch/themen/bupers/d/kennz.htm>.

¹⁹ Quest rapport da l'Uffizi federal da personal è publictà sin: <http://www.personal.admin.ch/themen/ppolitik/d/bericht-sprache.pdf>.

- sa stentar activamain ed intensivamain per che las cuminanzas linguisticas na sajan betg mo represchentadas en media, mabain sin tut ils stgalims tenor las directivas dal cussegl federal,
- elavurar ina documentaziun da basa davart la multiculturalitad ed ina scolaziun da basa davart la tematica da la plurilinguitad e multiculturalitad,
- determinar puncts centrals annuals e lur realisaziun intenziunada cun programs d'impuls, e
- sviluppar in sustegn professiunal cumpetent per promover la plurilinguitad en ils departaments ed en la chanzlia federala cun agid dal profil da pretensiun da coordinaturas e coordinaturs.

Las directivas dal cussegl federal per la promoziun da la plurilinguitad en l'administraziun generala da la Confederaziun vegnan realisadas a moda decentrala. Igl è perquai chausa da la chanzlia federala e dals departaments da definir lur finamiras annualas, da metter prioritads tar las mesiras correspondentas e da procurar che quellas vegnian realisadas.

L'Uffizi federal da personal dispona d'in sistem d'infurmaziun dal personal. En quel è integradas tut las unitads d'organizaziun da l'administraziun federala. Las personas responsablas per il personal da la chanzlia federala, dals departaments ed uffizis endateschan en quest sistem las cifras relevantas. Sur in program da controlling electronic pon ellas clamar giu las cifras las pli impurtantas per il management da personal. Quellas permettan da «registrar la situaziun mumentana» da tut ils uffizis e da far cumparegliaziuns interessantas. La represchentaziun da las cuminanzas linguisticas è in dals elements impurtants en quest sistem.

Mintga departament ha numnà in coordinatur resp. ina coordinatura per promover la plurilinguitad. En la gronda part dals uffizis sa chattan er personas incumbensadas per promover la plurilinguitad. Quellas han sper lur differentas incumbensas da cussegliaziun er l'obligaziun da furnir tschertas cifras als coordinaturs dals departaments.

L'Uffizi federal da personal elavura mintga quatter onns in rapport davart il svilup quantitativ e qualitativ da la plurilinguitad en l'administraziun federala. Il proxim rapport vegn furnì l'onn 2004, il termin da referenza è ils 31 da december 2003.

Las directivas dals 19 da favrer 1997 vegnan adattadas da preschent a l'artitgel 4 alinea 2 letra e da la lescha davart il personal da la Confederaziun (CS 172.220.1) ed a l'artitgel 7 da l'ordinaziun davart il personal da la Confederaziun (CS 172.220.111.3).

Pretensiuns linguisticas tar la recrutaziun da personal federal:

Tut ils inserats da plazzas vegnan publitgads ed actualisads mintg'emna sin l'internet en las trais linguas uffizialas tudestg, franzos e talian: <http://www.stelle.admin.ch/d/Stelle.htm>. Las plazzas cumparan er mintg'emna en la publicaziun da plazzas libras da la Confederaziun «Die Stelle – L'Emploi – Il Posto». Quella po er vegnir abunada da personas privatas. Plinavant vegnan scrits ora mintg'emna inserats collectivs en las medias stampadas da tut las regions linguisticas. En quels vegn fatg attent explicitamain a las pretensiuns linguisticas. Per regla èsi necessari d'avair bunas enconuschientschas d'almain ina segunda lingua uffiziala. Tut tenor il champ d'incumbensas vegnan er pretendidas ulteriuras enconuschientschas linguisticas.

Promover las enconuschientschas linguisticas dals emploiads da l'administraziun

La Confederaziun porscha al personal numerusas pussaivladads da meglierar lur enconuschientschas individualas da las linguas naziunalas. Ella pussibilitescha a las collavuraturas ed als collavuraturs da sviluppar lur cumpetenzas linguisticas receptivas, da promover las abilitads dal tadlar analitic e da trenar da chapir svelt texts en ina segunda u terza lingua, ma er da promover las enconuschientschas da l'emprima lingua (lingua materna). I dat era la pussaivladad d'emprender franzos ed englais cun agid dal computer (CALL - Computer Assisted Language Learning). In curs da pilot CALL per emprender talian è previs per l'atun 2003.²⁰

²⁰ Ils curs CALL èn publitgads sin <http://www.admin.ch/educ/d/index.htm>, en la rubrica «Neue Kurse».

Per promover las cumpetenzas linguisticas dal talian porscha la Confederaziun ultra da quai curs durant il temp da lavur, curs da certificat cun diploms da lingua (curs da la saira) e pussaivladads da barats professionals.

La Confederaziun porscha er curs per promover il rumantsch. Il 1996 èn 21 persunas sa participadas ad in curs da rumantsch per Na-Rumantschs. L'onn 1998/1999 n'han ils curs cun in cuntegn linguistic-cultural betg gi lieu pervi da mancanza d'interess.

Augment dals servetschs da translaziun talians

Il cussegl federal ha decidì gia il 1991 d'augmentar ils servetschs da translaziun talians en quatter fasas. En in'emprima fasa (1991) èn vegnidas creadas 13 plazzas novas, oravant tut per preparar ils texts che accumpognan la procedura legislativa en il parlament. En ina segunda fasa (1996) èn vegnidas creadas anc ina giada 10 plazzas novas, tranter auter cun la finamira da pudair publitgar en talian ils documents ils pli impurtants dals departaments e dals uffizis federals. En la terza e quarta fasa (2002) èn vegnidas creadas ulteriuras 18 plazzas novas per augmentar la purschida da texts destinads a la publicitad e per tgirar meglier la communicaziun plurilingua entaifer l'administraziun. Cun questas fasas d'augment ha il cussegl federal tegnì quint dals basegns entaifer il parlament e la publicitad sco er en l'administraziun federala sezza. Grazia al program d'augment è il dumber da plazzas creschì da 75 sin 93 plazzas. Il servetsch da translaziun talian n'è dentant anc adina betg uschè grond sco il servetsch da translaziun franzos. Quel dispona da 129 plazzas. Per serrar las largias existentas è damai necessari in ulteriur augment dal servetsch da translaziun talian.

6. Inditgai p.pl. tge mesiras che Voss stadi ha prendì per infurmar las suandantas instanzas davart las recumandaziuns:
la regenza (sin plaun naziunal e federal, las collectivitats localas e regiunalas u administrativas);
las autoritads giudizialas;
ils organs e las associaziuns fixads en la lescha.

6. Activitad d'infurmaziun en connex cun las recumandaziuns

Ils uffizis federals han prendì enconuschientscha da las recumandaziuns dal cussegl dals ministers. Sin plaun chantunal èn vegnids infurmads en emprima lingia ils dus chantuns pertutgads, il Tessin ed il Grischun. Quels han infurmà da lur vart las instituziuns correspudentas.

7. Explitgai p.pl. co che Voss pajais ha collavurà cun las instanzas surmenziunadas per realisar las recumandaziuns.

7. Collavuraziun per realisar las recumandaziuns

Per realisar las recumandaziuns 1 e 2 è la Confederaziun sa drizzata oravant tut a la regenza dal chantun Grischun che è pertutgada directamain tras la recumandaziun ed è responsabla per realisar l'artitgel 70 alinea 2 CF.

Per realisar la terza recumandaziun è la Confederaziun sa drizzata - sco gia explitgà sura detagliadamain - oravant tut als uffizis ed a las persunas spezializadas per dumondas da lingua entaifer l'administraziun federala, surtut a l'Uffizi federal da personal ed a la chanzlia federala. La recumandaziun da rinforzar il rumantsch ed il talian en l'administraziun federala generala vegn resguardada tar l'elavuraziun da l'emprim project per la lescha da linguas. La Confederaziun collavura stretgamain cun ils chantuns e lur instanzas en tut las dumondas che concernan il champ da cumpetenzas dals chantuns.

SEGUNDA PART

Inditgai p.pl. tge mesiras che Voss pajais ha prendì per applitgar l'artitgel 7 da la Charta da las linguas regiunalas u minoritaras surmenziunadas en ils chapitels 1 e 3 da l'emprima part, distinguend ils differents stgalims da responsabladad.

1. Mesiras per realisar l'artitgel 7 da la Charta da las linguas

En la part che suonda vegnan resumadas las mesiras dal dretg da linguas e da la politica da lingua che la Confederaziun ha prendì per realisar l'artitgel 7 da la Charta da las linguas.

Art. 7 al. 1 let. a

La «renconuschientscha da las linguas regiunalas u minoritaras sco expressiun da la ritgezza culturala» vegn exprimida en Svizra gia en la constituziun federala: tut las linguas discurrendas tradiziunalmain en Svizra cun agen territori linguistic èn renconuschidas sco linguas naziunalas ed uffizialas, cun tut las consequenzas che pon vegnir deducidas per il diever da la lingua en il sector public e privat, en la furmaziun e la perscrutaziun. La nova lescha da linguas duai rinforzar supplementarmain la quadrilinguitad sco caracteristica da la Svizra. Er en las constituziuns dals chantuns plurilingvs èn tut las linguas naziunalas discurrendas en lur territori determinadas sco linguas chantunalas e renconuschidas sco linguas uffizialas dal chantun. Las constituziuns chantunalas da singuls chantuns monolingvs cuntengnan er in artitgel da linguas.

La Confederaziun dat, sco menziunà sura, contribuziuns finanzialas a differentas instituziuns ed organisaziuns che s'engaschan per la diversitad linguistica e culturala e spezialmain per las minoritads linguisticas en Svizra. La Confederaziun sustegna er ils Jens, ina minoritad naziunala senza territori. La fundaziun «In avegnir per ils vagants svizzers» duai exprimer la renconuschientscha uffiziala da la ritgezza culturala dals vagants en Svizra. Ulteriuras pussaivladads da sustegnair las stentas dals Jens per mantegnair lur lingua e cultura vegnan examinadas ensemen cun ils pertutgads (guarda explicaziuns art. 7 al. 5).

Art. 7 al. 1 let. b

Tant sin plaun federal sco er sin plaun chantunal vegn «respectà il territori geografic da mintga lingua regionala u minoritara».

En il contact cun las autoritads e las instituziuns dovra la Confederaziun la lingua dal territori correspondent. Las pledadras ed ils pledaders da las linguas naziunalas pon sa drizzar a la Confederaziun en lur lingua.

Ils chantuns èn obligads tenor il dretg constituziunal da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas (art. 70 al. 2 CF). Els procuran per l'applicaziun dal dretg da la libertad da lingua e dal princip territorial per il diever public da la lingua, oravant tut en ils secturs furmaziun, giustia ed administraziun. Las linguas minoritaras rumantsch e talian èn tuttas duas er linguas uffizialas dals chantuns, en ils quals ellas vegnan discurrendas. La divisiun da la Svizra en chantuns suverans, fixada en la constituziun, impedescha ina midada arbitrara da las structures administrativas existentas. Sin l'organisaziun da l'administraziun chantunala n'ha la Confederaziun nagina influenza (guarda en quest connex l'introducziun, cifra 1.3).

Art. 7 al. 1 let. c

La Confederaziun accentuescha la «necessitad d'in proceder decidì per promover las linguas regiunalas u minoritaras». Ella realisescha quai cun promover il rumantsch ed il talian cun ils meds disponibels ed en il rom da sias pussaivladads. En tut ils secturs da cumpetenza da la Confederaziun, quai vul dir en l'administraziun federala, en las instituziuns politicas, en la giustia federala, en il sector da las scolas autas e scolas professiunalas ed en la perscrutaziun dovra la Confederaziun las linguas uffizialas e promova la quadrilinguitad. La Confederaziun s'engascha tant per promover la plurilinguitad instituziunala sco er individuala.

Il sustegn che la Confederaziun dat als chantuns plurilinges (BE, FR, GR e VS) per ademplir lur incumbensas spezialas (art. 70 al. 4 CF) e per la lingua rumantscha e taliana en ils chantuns Grischun e Tessin (art. 70 al. 5 CF) è ultra da quai fixà en la constituziun. Cun la nova lescha da linguas duai la Confederaziun tegnair quint dal dretg legal dals chantuns ad in sustegn. La nova lescha da linguas prevesa ultra da quai mesiras per promover la plurilinguitad sco er il barat e la chapientscha tranter las gruppas linguisticas.

Art. 7 al. 1 let. d

La basa per «facilitar il diever da linguas regionalas u minoritaras a bucca ed en scrit en la vita publica e privata» è gia messa en la constituziun federala. La constituziun federala renconuscha explicitamain las quatter linguas naziunalas (art. 4 CF) e determinescha il dretg fundamental da la libertad da lingua (art. 18 CF). Las disposiziuns da promoziun da la constituziun federala e las disposiziuns legalas correspondentas permettun da promover e rinforzar las linguas minoritaras e la diversitad linguistica e culturala. Igl è er l'incumbensa dal stadi da crear las premissas legalas per il diever da las linguas regionalas u minoritaras. En il sector privat vegn il diever liber d'ina lingua regionala u minoritara garanti senza limitaziuns tras la libertad da lingua (art. 18 CF). En ils contacts cun il stadi e per part er en la vita publica vegn la libertad da lingua limitada tras il princip territorial. Ils chantuns e singulas vischnancas decidan sezs davart il diever da lur linguas en ils territoris da derasaziun respectivs en ils secturs administraziun, giustia e furnaziun e fixeschan las disposiziuns da promoziun necessarias.

Art. 7 al. 1 let. e

Il «mantegniment ed il svilup da contacts» tranter gruppas che discurren la medema u ina sumeglianta lingua minoritara e tranter talas gruppas e gruppas d'autras linguas entaifer il stadi vegn garanti en Svizra tras differentas organisaziuns ed instituziuns che survegnan per part sustegn finanziel da la Confederaziun.

Las persunas da lingua taliana èn reunidas en Svizra en differentas organisaziuns e tgiran ils contacts tranter ellas e cun ils territoris linguistic correspondents en il Tessin ed il Grischun (guarda l'emprima part, cifra 2). Er las Rumantschas ed ils Rumantschs tgiran lur contacts tant entaifer il Grischun sco er en l'entira Svizra. La Lia rumantscha (LR) e sias uniuns regionalas affiliadas (Romania, Uniun dals Grischs, Uniun Rumantscha da Surmeir, Renania) èn activas en emprima lingia en il chantun Grischun. In pèr uniuns affiliadas da la Lia Rumantscha tgiran ils contacts tranter persunas da lingua rumantscha er ordaifer il territori linguistic tradiziunal. Surtut l'Uniun da scripturas e scripturs rumantschs (USR) ha blers commembers ordaifer il chantun Grischun e l'Uniun da Rumantschas e Rumantschs en la Bassa (URB) cumpiglia tut las uniuns rumantschas ordaifer il chantun Grischun che tgiran la lingua e cultura rumantscha e che mantegnan e promovon ils contacts tranter las persunas da lingua rumantscha; i dat per exempel en plirs lieus da la Svizra chors che tgiran il stgazi da chanzuns rumantschas.

La promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las differentas cuminanzas linguisticas è ina finamira centrala da la politica da lingua svizra (art. 70 al. 3 CF). La politica da chapientscha n'è dentant betg in champ politic independent, mabain in element da numerusas incumbensas federalas che è da resguardar sche pussaivel tar tut las decisiuns impurtantas da la politica da stadi. I sa tracta damai d'ina uschenunada „incumbensa transversala“ tipica. En l'emprim project per la lescha da linguas èsi previs da prender mesiras concretas en il champ linguistic. Fin ussa sustegna la Confederaziun diversas organisaziuns activas en la politica da chapientscha (guarda l'emprima part, cifra 2).

La coordinaziun tranter ils chantuns succeda sur la «plattafurma interchantunala per dumondas da la chapientscha», creada aposta per quest intent. Il barat en scolas vegn organisà en Svizra dals chantuns e coordinà oravant tut sur la Fundaziun *ch* per la collavuraziun federala (*ch* barat da giuvenils). Differents uffizis federals e la Conferenza federala dals directurs chantunals da l'educaziun publica sa participeschan a las expensas. Ina mesira speziala en il sector da scola è il project «Exchange.02»: a chaschun da l'Expo.02 l'onn 2002 ha la Confederaziun sustegnì cun 1 milliun francs in project da barat da scolars. Quai ha ella fatg en cooperaziun cun ils chantuns ospitants da l'exposiziun naziunala svizra Expo.02 (FR, JU, NE, VD, BE) ed en collavuraziun cun la Fundaziun *ch*.

L'organisaziun da tetg svizra Intermundo ha l'incumbensa da promover il barat da giuvenils internaziunal ordaifer la scola. Sper incumbensas da cussegliaziun e coordinaziun porscha ella onns da barat, curs da lingua, engaschaments da lavur ed engaschaments socials en auters pajais. Ella s'occupa, en collavuraziun cun l'Uffizi federal da cultura e l'Uffizi federal da furmaziun e scienza, dal program da l'UE concernent la mobilitad dals giuvenils «giuventegna».

Art. 7 al. 1 let. f

La «preparaziun da furmas e meds adattads per instruir ed emprender linguas regiunalas u minoritaras» è en emprima lingia chaussa dals chantuns. La furmaziun da magistras e magisters e la creaziun da meds d'instrucziun per bunamain tut ils stgalims da scola tutga en lur champ da cumpetenza. Las magistras ed ils magisters vegnan scolads en las instituziuns da furmaziun chantunales, oravant tut en las scolas autas professiunalas ed en las universitads chantunales.

Art. 7 al. 1 let. g

Curs da rumantsch porschan oravant tut la Lia rumantscha, che vegn sustegnida da la Confederaziun e dal chantun Grischun, ed in pèr organisaziuns privatas per la furmaziun da creschids. Er curs da talian vegnan offers en l'entira Svizra da differentas instituziuns privatas per la furmaziun da creschids.

Art. 7 al. 1 let. h

La «promoziun dal studi e da la perscrutaziun» en talian e rumantsch a las universitads svizas è garantida cun differentas purschidas: las universitads da Friburg e Turitg han mintgamai ina professura da rumantsch. Sper questas duas universitads porschan er las universitads da Berna, Genevra e Son Gagl proseminaris, seminaris, prelecziuns, curs da lingua e colloquis davart la lingua e litteratura rumantscha. Talian è in rom da studi en bunamain tut las universitads svizas: Basilea, Berna, Friburg, Genevra, Losanna, Neuchâtel e Turitg porschan furmaziuns cun licenziat en lingua e cultura taliana. A l'universitad da la Svizra taliana a Lugano pon las studentas ed ils students da las trais direcziuns da studi (architettura, ciencias d'economia e da communicaziun) frequentar curs da talian facultativs.

La Confederaziun sustegna tras il Fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica er l'activitad da perscrutaziun en connex cun il talian ed il rumantsch en Svizra. Da preschent vegn examinada la realisaziun d'in program da perscrutaziun naziunal da plirs onns cun il titel «Linguas e la varietad da linguas en Svizra». La Confederaziun presta er ina contribuziun a la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna che s'occupa en differents projects da la cultura linguistica en il Grischun.

La nova lescha da linguas prevesa da crear in institut scientific per promover la plurilinguitad e da sustegnair finanzialmain la translaziun e publicaziun da lavurs scientificas davart la plurilinguitad e la politica da lingua e chapientscha.

Art. 7 al. 1 let. i

Da la promoziun dal «barat sur ils cunfins ora» tranter il Grischun rumantsch e las Dolomitas ed il Friul s'occupa en emprima lingia la Lia rumantscha. In barat d'infurmaziuns regular davart dumondas politic-culturalas tranter l'Italia e las instanzas chantunales dal Grischun e Tessin e da la Confederaziun ha lieu en intervals regulars en la «Consulta²¹».

Art. 7 al. 2

La constituziun federala cuntegna en l'emprim chapitel davart ils dretgs fundamentals (art. 8 al. 2) in scumond da discriminaziun, surtut er areguard la lingua, e garantescha en l'artitgel 18 la libertad da lingua.

La constituziun federala (art. 70 al. 5 CF) prevesa da prender mesiras spezialas en favur dal rumantsch e dal talian, quai che n'è tenor la Charta da las linguas nagina discriminaziun da las linguas pli derasadas en Svizra. Per cuntanscher ina represchentaziun commensurada da las cuminanzas linguisticas en l'administraziun federala sin tut ils stgalims ierarchics, è lubì - premess che las qualificaziuns èn egualas - er ina discriminaziun positiva en favur da las linguas minoritaras.

²¹Cumissiu culturala consultativa talian-svizra, creada il 1982 cun protocol tranter il cussegl federal svizzer ed il guvern talian per promover ils barats culturals tranter la Svizra taliana e las regiuns talianas cunfinantas.

Art. 7 al. 3

Il cussegl federal ha dà l'incumbensa da preparar las basas legalas per realisar ils princips da la politica da lingua e da chapientscha. En quest connex giogan er las medias electronicas ina rolla impurtanta. La Confederaziun dat ina concessiun a la Societad svizra da radio e televisiun (SSR) che l'oblighescha, sco organisatura dals programs naziunals e linguistic-regiunals, da producir e d'emetter programs da radio e da televisiun en tut las quatter linguas naziunals. Ella sto resguardar la diversidad culturala e linguistica da la Svizra (guarda l'emprima part, cifra 1.2)

Art. 7 al. 4

Sin fundament da sia cumpetenza èsi indispensabel che la Confederaziun collavura cun las instanzas chantunals e cun las organisaziuns interessadas. L'emprim project per ina nova lescha da linguas è il resultat da questa collavuraziun. Ils andaments ed ils process democratics, sco la consultaziun e la votaziun dal pievel, garanteschan ultra da quai ch'ils basegns e giavischs da las pledadras e dals pledaders da linguas minoritaras vegnian resguardads suffizientmain en la politica da lingua svizra.

Art. 7 al. 5

recumandaziun § 20 dal rapport dal comité d'experts:

Il comité envida las autoritads svizras da preschentar en lur proxim rapport periodic infurmaziuns davart las mesiras prendidas tenor l'artitgel 7 da la Charta areguard il jenisch ed il jiddisch.

recumandaziun § 53 dal rapport dal comité d'experts:

Il comité envida las autoritads svizras da sa participar a discussiuns avertas cun ils represchents da las cuminanze jenisch e jiddisch concernent la dumonda da la protecziun e promoziun da lur linguas.)

Il jiddisch n'è en Svizra betg ina lingua liada ad in territori. Sco gia menziunà (introducziun, cifra 4), n'ha la lingua jiddisch tenor la Federaziun svizra da las cuminanze israelitas mai giugà en Svizra la rolla d'ina lingua minoritara e n'ha betg ina impurtanza autonoma en il senn da la Charta.

La Confederaziun renconuscha e promova la ritgezza culturala dals vagants en Svizra. Suentar il rapport dals 23 da november 2001 (§ 20 e § 53) da la cumissiun d'experts dal Cussegl da l'Europa ha la Confederaziun envidà la Radgenossenschaft der Landstrasse da discutir davart las mesiras adattadas per mantegnair e promover la lingua jenisch en Svizra. Questa discussiun ha già lieu ils 21 da zercladur 2002. Là èn vegnidas discutadas pliras pussaivladads da promoziun da la politica da lingua e da chapientscha en favur dal jenisch:

- Ils vagants han exprimì il giavisch da pudair far en general dapli per la renconuschientscha dals vagants en la societad, oravant tut cun perscrutar l'istorgia e documentar lur passà, cun intermediar meglier la cultura dals Jens a la populaziun domiciliada, surtut en las scolas, e cun prender mesiras concretas per promover la lingua.
- La perscrutaziun da l'istorgia po - cun elavurar il passà - contribuir essenzialmain a l'identitad dals vagants ed a la renconuschientscha dals vagants en la societad. Differentas dumondas n'èn anc betg perscrutadas, autras ston anc vegnir perscrutadas pli detagliadamain, p.ex. en connex cun l'acziun "Kinder der Landstrasse". Impurtant è er che la perscrutaziun da l'istorgia gidia a sviluppar ina conscienza per la particularitad e l'indipendenza dals Jens e na tractia quels betg sulettamain sco part d'ina totalitad pli gronda u sco ina gruppa tranter autras (a la quala èn per exempel vegnids prendids davent ils uffants).
- Ultra da quai na po la cultura dals Jens betg vegnir considerata ,sulettamain' en in context svizzer. Pervi da lur derivanza e lur mobilitad sco er tras lur lingua èn ils vagants colliads culturalmain in cun l'auter sur ils cunfins naziunals ora.
- La generaziun giuvna dals vagants è pli e pli sensibilisada per la lingua jenisch. Cun in sustegn finanziel pudess la Confederaziun prestar ina contribuziun essenziala al mantegniment ed a la promoziun da la lingua. L'onni passà è cumparida ina lavur da perscrutaziun impurtanta davart la lingua jenisch en Svizra (Roth Hansjürg: Jenisches Wörterbuch. Zur Sprache der Jenischen in der Schweiz. Frauenfeld 2001); ma i na stattan a disposiziun nagins meds d'instrucziun.

- Il stgazi da chanzuns e da musica dals Jens gioga ina rolla impurtanta en la cultura dals vagants. Per ils Jens fiss la documentaziun e derasaziun da quest stgazi cultural sin portatuns fitg giavischabla, er en il senn da la promoziun linguistica.
- Tar tut las mesiras per promover la lingua jenisch èsi da resguardar spezialmain las mattas e las dunnas tranter ils vagants, pertge ch'ellas contribueschan essenzialmain a la tgira ed a la derasaziun da la lingua jenisch en las famiglias.

Mesiras concretas

a curta vista:

- sut il titel „lavur da giuvenils ordaifer la scola“ po l'UFC gidar a finanziar projects culturals che sa drizzan a giuvenils jens e che vegnan organisads da giuvenils. La premissa per quest sustegn è l'inoltraziun d'ina dumonda per in project.
- sut il titel „cuminanzas linguisticas e chapientscha“ po l'UFC er sustegnair activitads da barat sur ils cunfins ora cun intent linguistic-cultural. La premissa per quest sustegn è l'inoltraziun d'ina dumonda per in project.

a media vista

- l'UFC examinescha la pussaivladad da crear las premissas necessarias per promover la lingua jenisch (promoziun da la chapientscha e dal barat) en la preparaziun actuala da la lescha da linguas.
- l'UFC examinescha pussaivladads da resguardar ils intents linguistic-politics dals Jens tar il svilup da projects scientifics.

2. Inditgai p.pl. eventualas autras mesiras che Voss pajais ha prendì.

2. Ulteriuras mesiras previsas

L'elavuraziun d'ina lescha da linguas è, sco gia menziunà, prest finida. Ils resultats da la consultaziun da la lescha da linguas èn vegnids publitgads ils 16 d'october 2002 (guarda <http://www.bak.admin.ch, Sprachenpolitik>). L'emprim project ha survegnì en general in eco positiv. En vista a l'elavuraziun dal messadi vegn da preschent anc rimnà en collavuraziun cun las instanzas chantunalas las infurmaziuns che mancan. Il cussegl federal ha la ferma intenziun d'ademplier l'onn 2003 la finamira da legislatura e da deliberar il messadi per mauns dal parlament.

TERZA PART

I Rapport dal chantun Grischun davart l'applicaziun da la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras

1. Infurmaziuns generalas²²

1.1 Las autoritads

Las pli impurtantas autoritads dal chantun Grischun èn il cussegl grond (parlament) e la regenza. (Las singulas instanzas giudizialas vegnan explitgadas plinengiu, guarda cifra 2.2).

La legislativa dal chantun Grischun, il cussegl grond, è «la suprema autoritad politica ed administrativa dal chantun» (art. 13 da la constituziun chantunala). El cumpiglia tenor la «lescha dals 4 da zercladur 1972 davart la represchentaziun dals circuls en il cussegl grond» 120 deputads. Ils deputads vegnan tschernids tenor l'artitgel 3, formulà da nov il 1995, da questa lescha.. Mintga circul survegn almain in deputà, damai er ils circuls che na cuntanschan betg la cifra da repartiziun necessaria, sco per exempel il circul da Stussavgia cun 478 ed il circul d'Avras cun sulettamain 187 abitants ed abitantas. Ils deputads al cussegl grond vegnan tschernids tenor il sistem da maiorz. Las emprovas d'introducìr il sistem da proporz èn fin oz restadas senza success. I dat dentant circuls, en ils quals las partidas sa tegnan ad in proporz facultativ.

L'autoritad executiva suprema dal chantun è la regenza. Quella sa cumpona da tschintg commembers e vegn tschernida tenor il sistem da maiorz. Tenor l'artitgel 25 da la constituziun chantunala vegnan ils commembers da la regenza tschernids per in temp d'uffizi da quatter onns ed èn reelegibels duas giadas.

La lescha da vischnancas approvada il 1974 determinescha en l'artitgel 2 l'autonomia da la vischnanca sco suonda: «Entaifer las limitas da la legislaziun federala e chantunala han las vischnancas il dretg d'administrar autonomamain lur fatgs.

Ellas sa dattan lur constituziun, ellas relaschan las leschas, ordinaziuns e reglamentaziuns per pudair ademplir lur incumbensas ed applitgeschan quellas faschond diever da lur competenzas administrativas e polizialas.»

Tenor l'artitgel 4 da la lescha da vischnancas dal chantun Grischun han las vischnancas tranter auter l'incumbensa da reglar a moda autonoma ils secturs da la lingua, scola e cultura.

1.2 Il territori linguistic rumantsch e talian

Il territori linguistic rumantsch dal chantun Grischun è dividì en differentas regiuns: la Val Müstair e l'Engiadina bassa (tranter Zernez e Martina), l'Engiadina'ota (tranter Malögia e Zernez), la Surselva (da Flem ensi fin als cunfins chantunals), la Sutselva (Tumleasta/Mantogna, Val Schons), il Surses (tranter Beiva e Casti) e la Val d'Alvra. Ultra da quai datti differentas „inslas linguisticas“ sco p.ex. las vischnancas da Trin, Razén e Domat. Il territori linguistic po vegnir dividì da grop en trais zonas: la Surselva cun l'idiom sursilvan, il Grischun central cun ils idioms sutsilvan e surmiran e l'Engiadina e la Val Müstair cun ils idioms puter e vallader. Il territori linguistic il pli cumpact è oz quel da la Surselva. Areguard il rumantsch guarda er la publicaziun agiuntada "Facts & Figures" da l'onn 1996 cun cumplettaziuns fin il 2000.

Las quatter vals dals sid dal Grischun, en las qulas vegn discurrì talian, vegnan er numnadas «valli». I sa tracta da la Mesolcina, la Val Calanca, la Val Bregaglia e la Val Puschlav. Ellas sa caracteriseschan tras ina ferma autonomia linguistica e tras dialects locals fitg different. Il "bregagliot" (Val Bregaglia) è ina maschaida dal dialect lumbard e dal rumantsch ladin, il "pus'ciavin" (Val Puschlav) sumeglia il

²² Las indicaziuns generalas davart il chantun Grischun sa basan per part sin Leo Schmid, Der Kanton GR, Staatsbürgerliches Brevier, Cuir 2002.

dialect da la Valtellina, ed ils dialects dal Moesano (Mesolcina e Val Calanca) sumeglian quels dal Tessin.

1.3 Project per ina nova constituziun chantunala

Il svilup essenzial dapi l'emprim rapport è per il chantun Grischun la consultaziun davart la revisiun totala da la constituziun chantunala. La regenza dal chantun Grischun ha deliberà ils 17 da schaner 2002 in project elavurà da la cumissiun per la constituziun per mauns dal cussegl grond. Il cussegl grond ha approvà il project ils 17 da zercladur 2002 cun in pèr modificaziuns, oravant tut en l'artitgel da linguas. La trilinguitad chantunala survegn en la nova constituziun chantunala considerablmain dapli pais che en la constituziun actuala (guarda l'emprima part, cifra 1.3).

Il nov artitgel da linguas sa cloma sco suonda:

Art. 3

¹ Tudestg, retoromantsch e talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas dal chantun.

² Il chantun e las vischnancas prendan e sustegnan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana. Els promovon la chapientscha ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.

³ Las vischnancas ed ils circuls determineschon lur linguas uffizialas e lur linguas da scola. En quest connex respectan els la cumposiziun linguistica tradiziunala e resguardan las minoritads linguisticas oriundas.

L'art. 4 tematisescha la chapientscha ed il barat tranter las parts dal pajais e las cuminanzas linguisticas da la Svizra ed en l'art. 7 è fixada la libertad da lingua sco dretg fundamental.

Il cussegl grond ha modifitgà l'artitgel 3 uschia che las linguas uffizialas e las linguas da scola da las vischnancas duain vegnir fixadas en l'avegnir da las vischnancas en collavuraziun cun il chantun. En questa versiun repassada vegn l'artitgel da linguas suttamess l'onn 2003 a la votaziun. A chaschun da la segunda lectura, ils 7 d'october 2002, ha il cussegl grond cumpletgà l'artitgel 3 alinea 1 dal project da la constituziun uschia ch'il tudestg, il rumantsch ed il talian èn linguas uffizialas equivalentas dal chantun.

1.4 Realisaziun da las recumandaziuns dal comité dals ministers

En vista a la redacziun dal segund rapport da la Svizra davart l'applicaziun da la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras ha il chantun Grischun consultà la Lia rumantscha, la Pro Grigioni Italiano e l'Agentura da novitads rumantscha. Entaifer l'administraziun chantunala èn vegnidas rimnadas las infurmaziuns necessarias, oravant tut dal departament d'educaziun, dal departament da giustia e da la chanzlia chantunala. Ultra da quai ha il chantun gì contact cun las persunas responsablas en las regiuns (dretgiras districtualas, corporaziuns da vischnancas, singulas vischnancas).

Cura ch'ils rapports da la Svizra e las posiziuns dal Cussegl da l'Europa èn cumparids, èn els vegnids publitgads en comunicaziuns a las medias.

Recumandaziun 1 dal comité dals ministers

"Il comité dals ministers recumonda a la Svizra d'approvar ina legislaziun executiva da l'artitgel 70.2 da la nova constituziun per permetter a la cuminanza da lingua rumantscha da profitar cumplainmain da la protecziun prevista en la Charta.

Il territori da derasaziun rumantsch tradiziunal sa chatta en il chantun Grischun. A basa da l'artitgel 70 alinea 2 da la constituziun federala han ils chantuns l'incumbensa da determinar lur linguas uffizialas. Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala èn il tudestg, il rumantsch ed il talian las linguas uffizialas dal chantun. Sco menziunà sut cifra 1 gaudan las vischnancas en il chantun Grischun ina gronda autonomia e determineschon, sin fundament dal dretg constituziunal vertent, per gronda part sezzas lur linguas uffizialas e linguas da scola. En la debatta parlamentara davart la revisiun totala da la constituziun chantunala è vegnì dà grond pais a la formulaziun dal nov artitgel da linguas. Questa debatta ha mussà: sin fundament da la flaivla posiziun dal rumantsch surtut en ils territoris linguisticamain fitg maschadads, nua ch'il rumantsch è ina minoritad, èsi necessari ch'er il chantun sa

participeschia a la decisiun davart las linguas uffizialas e las linguas da scola. En l'avegnir s'obligheschan, tenor la costituziun federala e chantunala, tut ils trais plauns statals da resguardar las minoritads linguisticas. S'enter ch'il pievel grischun ha approvà la nova costituziun chantunala l'onn 2003, po cumenzar la preparaziun d'ina regulaziun legala per realisar las novas disposiziuns dal dretg da linguas.

Recumandaziun 2 dal comité dals ministers

"Il comité dals ministers recumonda a la Svizra da s'engaschar cun tut las forzas pussaivlas per surmuntar ils impediments giuridics e pratics per utilizar il rumantsch ed il talian davant la giustia dal chantun Grischun."

Las formulaziuns en l'ordinaziun davart la dretgira administrativa che na resguardan betg a moda commensurada la lingua rumantscha e taliana, duain vegnir revedidas. Per motivs giuridics succeda questa revisiun dentant pir s'enter che la nova costituziun chantunala è entrada en vigur. Il diever da la lingua rumantscha en las dretgiras regionalas correspondentas duai vegnir promovì cun translatar texts da model.

2. Mesiras per promover il rumantsch tenor las disposiziuns da promoziun da la Charta

2.1 Artitgel 8: Furmaziun

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a iv, b i, c iii, d iii, e ii, f iii, g, h, i

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a iv:

Tenor l'artitgel 1 alinea 1 da la lescha da scolina dal chantun Grischun ha la scolina tranter auter l'incumbensa da tgirar l'abilitad linguistica da s'exprimer. I sa chapescha da sasez che la lingua rumantscha è decisiva en scolinas che vegnan purtadas da vischnancas rumantschas. En vischnancas al cunfin linguistic vegnan per part manadas parallel scolinas rumantschas e tudestgas, sporadicamain er scolinas bilinguas. A Cuira maina la Lia rumantscha ina scolina rumantscha.

Igl è reconuschì che las scolinas rumantschas han ina funcziun impurtanta per l'integraziun linguistica d'uffants da linguas estras ed uschia er per il mantegniment dal rumantsch. Il chantun presta perquai er contribuziuns per consultar forzas auxiliaras cun l'intent da promover uffants da linguas estras (art. 29 let. a lescha da scolina).

Il chantun promova las scolinas rumantschas cun la furmaziun da mussadras e mussaders rumantschs en ina partiziun speziala dal seminari da mussadras a Cuira. A partir da l'onn da scola 2003/04 vegn la furmaziun da las personas d'instrucziun ad avair lieu a la Scol'auta professiunala da pedagogia che vegn realisada da preschent (guarda la lescha davart la Scol'auta professiunala da pedagogia dals 27 da settember 1998).

let. b i:

En la nova lescha grischuna da scola (en vigur dapi il 1. d'avust 2001), en l'ordinaziun executiva tar la lescha da scola ed en ils plans d'instrucziun vegn differenzià tranter scolas elementaras da lingua tudestga, taliana e rumantscha. Las vischnancas tschernan sezzas il tip da lingua decisiv per lur scola elementara. Uschia pussibilitescha l'urden chantunal da scola er da manar scolas rumantschas en il territori da lingua rumantscha.

En vischnancas cun ina scola elementara tudestga po il rumantsch er vegnir tschernì sco emprima lingua estra (art. 8 lescha da scola). Differentas vischnancas en il territori da cunfin linguistic rumantsch-tudestg han fatg diever da questa pussaivladad.

Sper ils trais tips da scola tudestg, rumantsch, talian èn pussaivels excepziunalmain er models da l'instrucziun bilingua. In tal model po gidar vischnancas linguisticamain maschadadas da promover e mantegnair tuttas duas linguas. Ina decisiun a favur da l'ina ubain a disfavour da l'otra lingua po uschia vegnir evitada.

Il chantun metta a disposiziun a las scolas primaras rumantschas ils meds d'instrucziun necessaris en lingua rumantscha (art. 22 lescha da scola). Cumpetents èn la cumissiun per meds d'instrucziun correspondentia e la chasa editura chantunala per meds d'instrucziun.

Il chantun garantescha la furmaziun da las magistras e dals magisters primars da lingua rumantscha. Quai succeda actualmain anc al seminari da magisters grischun. Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias e l'acceptaziun da la lescha davart la Scol'auta professiunala da pedagogia (ils 27 da settember 1998) vegn la furmaziun da las magistras e dals magisters primars midada cumplettamain. Quella vegn realisada en l'avegnir sin il stgalim terziar a la Scol'auta professiunala da pedagogia che vegn installada da preschent. Per garantir la furmaziun da las magistras e dals magisters primars rumantschs vegn augmentada considerablmain la valur da l'instrucziun da rumantsch sin il stgalim gimnasial. En la furmaziun al gimnasi duai il rumantsch pudair vegnir tshernì sco emprima lingua integrala. Ultra da quai vegn er purschì ina maturitad bilingua (rumantsch/tudestg). Las futuras magistras ed ils futurs magisters rumantschs duain pudair cumpensar mancanzas d'enconuschientschas da la lingua rumantscha er anc a la Scol'auta professiunala da pedagogia. Igl è previs d'avrir la scol'auta l'onn da scola 2003/04.

Il chantun garantescha er il perfecziunament e la furmaziun supplementara da las magistras e dals magisters, surtut er en il sectur da las linguas (art. 38 lescha da scola).

let. c iii:

Sco cuntinuaziun da l'instrucziun d'ina segunda lingua en scola primara duai entrar en vigur a partir da l'onn da scola 2002/03 sin il stgalim superiur il nov concept da linguas (segunda lingua chantunala ed englais). A las scolas primaras rumantschas vegn instrui sin il stgalim superiur las linguas tudestg, rumantsch ed englais. Er en vischnancas al cunfin linguistic vala: tgi che ha gì instrucziun da rumantsch en scola primara, duai er avair questa pussaivladad sin il stgalim superiur. La furmaziun da magistras e magisters rumantschs per il stgalim secundar I succeda oravant tut a l'universitad da Friburg. Là pon las studentas ed ils students tsherner il rumantsch sco rom da furmaziun central. A l'universitad da Turitg ha la furmaziun da las magistras e dals magisters secundars lieu a partir da l'atun 2002 da nov da la scol'auta pedagogica. En emprims contacts è gia vegnì discutà davart la pussaivladad d'integrar là er la furmaziun da las magistras e dals magisters rumantschs.

Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias dals 27 da settember 1998 è la posiziun dal rumantsch vegnida rinforzada considerablmain sin quest stgalim. A partir da l'onn da scola 1999/2000 èsi pussaivel da far en il Grischun ina maturitad bilingua (rumantsch/tudestg). Sper il rom rumantsch ston vegnir offers anc almain dus roms da basa en rumantsch. Suenter la revisiun da la lescha davart las scolas medias po il rumantsch da nov vegnir tshernì en il rom da la furmaziun gimnasiala er sco emprima lingua cun dotaziun d'uras cumplaina, sco lingua estra, sco rom d'accent u sco rom facultativ.

let. d iii:

Igl è chausa da la Confederaziun da fixar ils plans per l'instrucziun professiunala da la gronda part da las professiuns. A l'instrucziun da rumantsch na vegn betg dà grond pais en quests plans d'instrucziun. Ed en las bleras scolas professiunalas dal Grischun vegnan ensemen emprendistas ed emprendists da differentas linguas maternas. Oravant tut per motivs organisatoris èsi perquai difficil d'offrir rumantsch a las scolas professiunalas.

En las scolas mercantilas da Glion e Samedan è obligatoria ina lecziun da rumantsch l'emna per scolaras e scolaras da lingua rumantscha. A la scola professiunala artisanala ed industriala da Samedan vegn instrui da princip en tudestg, ma il rumantsch vegn resguardà en curs da bloc per emprendistas ed emprendists da lingua rumantscha.

Posiziun tar la recumandaziun § 70 dal rapport dals experts:

A partir da l'onn da scola 2001/2002 porscha la scola professiunala Surselva a Glion l'instrucziun da furmaziun generala en tudestg e rumantsch, damai in'Instrucziun bilingua per promover il rumantsch. En collavuraziun cun la scola professiunala artisanala da Cuira è vegnì introducì l'uschenumà model da splitting. Quai vul dir: er giuvenils da la Surselva che frequentan a Cuira l'instrucziun da roms pon frequentar l'instrucziun da furmaziun generala a Glion ed absolver uschia ina part da l'instrucziun en rumantsch. Radund 85 pertschient dals giuvenils da la Surselva che frequentan l'instrucziun da roms a Cuira fan diever da la purschida d'instrucziun rumantscha a Glion. Per las scholaras ed ils scholars, dals quals ins na po betg pretender dad ir a Glion per motivs da las colliaziuns dal traffic public, vegn realisà a la scola professiunala artisanala da Cuira ina purschida cun rom facultativ rumantsch.

let. e ii:

A l'università da Friburg exista ina professura ordinaria per lingua e cultura rumantscha. Suentar ina vacanza d'insaquants onns vegn il rumantsch uss er puspè instrui a Turitg sin il stgalim universitar. La professura da rumantsch sa chatta da nov al seminari rumantsch da l'università e betg a la scola politecnica federala.

let. f iii:

En il Grischun vegn la furmaziun da creschids organisada sin basa privata. En il program da curs da las differentas organisaziuns vegnan offersts per regla er curs da rumantsch. Il chantun sa participescha tenor l'artitgel 6 da la lescha da perfecziunament als custs imputabels per tals curs. En connex cun l'introducziun dal Portfolio europeic da las linguas è il chantun Grischun s'engaschè ch'il rumantsch vegnia resguardà cumplainamain. Il portfolio da las linguas, lantschè da la Conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun publica, duai vegnir introducì en il Grischun pir cura ch'igl exista ina versiun che cumpiglia er il rumantsch.

let. g:

Cultura ed istorgia da la litteratura è tenor il plan d'instrucziun da las scolas primaras, realas e secundaras rumantschas ina part da l'instrucziun da rumantsch. Suentar la revisiun da la lescha davart las scolas medias e l'extensiun da l'instrucziun da rumantsch pon ils aspects da l'istorgia culturala, da la politica da lingua, etc. vegnir tematisads pli fermamain sin il stgalim gimnasial.

let. h:

Per la furmaziun da las magistras e dals magisters guarda las explicaziuns davart ils secturs da scola correspondents.

let. i:

La surveglianza da la realisaziun e da la qualità da l'instrucziun da rumantsch succeda en il rom da la surveglianza da scola ordinaria e vegn fatga en emprima lingua dals commembers dals cussegls da scola respectivs e da l'inspectur(a) cumpetent(a) (art. 39ss. lescha da scola). Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias è vegnì introducì in nov sistem per garantir la qualità da la furmaziun sin quest stgalim. A la scola chantunala è prevista ultra da la controlla interna er ina controlla externa, collià cun in rapport al Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient. Cun il "rapport da furmaziun 2001" preschenta il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient ultra da quai ina nova publicaziun che infurmescha a moda cumpacta davart ils pli impurtants svilups sin tut ils stgalims da furmaziun en il chantun Grischun. La publicaziun tematisescha er las stentas dal chantun en favur dal rumantsch.

Posiziun tar la recumandaziun § 81 dal rapport dals experts:

La controlla che las disposiziuns da lingua a las scolas publicas vegnian realisadas fan en emprima lingua ils commembers dals cussegls da scola da las singulas vischnancas. Da vart dal chantun han ils inspecturs e las inspecturas da scola ina funcziun da surveglianza. A basa dals plans d'instrucziun chantunals controllleschan els che las singulas linguas vegnian resguardadas correspondentamain en l'urari. Il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient maina glistas da las scolas da lingua tudestga, rumantscha e taliana.

2.2 *Artitgel 9: Autoritads giudizialas*

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a ii, a iii, b ii, b iii, c ii, al. 2 let. a, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a ii:

Cun la votaziun dal pievel dals 12 da mars 2000 è l'organisaziun da las dretgiras dal chantun Grischun vegnida modifitgada cumpletmain. Quella midada concerna oravant tut las dretgiras d'emprima istanza. Las dretgiras circuitalas en lur veglia furma n'existan betg pli. Ils presidents circuitals e las presidentas circuitalas han l'incumbensa da giuditgar cas levs. Tar las dretgiras circuitalas novas na vegn la lingua da la dretgira betg determinada tras la legislaziun chantunala. Da princip han ils districts la cumpetenza da fixar la(s) lingua(s) decisiva(s) per la dretgira districtuala. Sch'in district sa chatta en il territori rumantsch, po il rumantsch vegnir determinà sco lingua da la dretgira e la procedura po vegnir manada en rumantsch. Questa pratica vegn sustegnida da la giurisdicziun dal tribunal federal areguard il princip territorial. En la pratica n'è la dumonda da la lingua da dretgira decisiva savens betg reglada explicitamain. I correspunda dentant a l'isanza ch'ina part rumantscha en il territori rumantsch po duvrar si'atgna lingua avant dretgira.

Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala è il rumantsch ina lingua chantunala e po perquai er vegnir duvrà en la procedura penala avant la dretgira chantunala. L'artitgel 28 da l'ordinaziun davart l'organisaziun e la gestiun da la dretgira chantunala precisescha quai sco suonda: „Linguas da dretgira èn las linguas chantunalas fixadas en la constituziun chantunala...“.

Per la procedura d'inquisiziun penala fixescha la procedura penala en l'artitgel 87 alinea 4 che las decleraziuns da las persunas accusadas e da las perditgas èn per regla da protocollar en ina lingua chantunala enconuschenta a la persuna interrogada tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala. Texts da model duain promover il diever dal rumantsch en las dretgiras regiunalas pertutgadas. Il «Bündner Urkundenbuch» è in instrument da lavur impurtant per notars e per ils uffizis dal register funsil en il chantun. Quest manual cun models da documents duai vegnir translata en rumantsch.

let. a iii:

Cunquai che la lingua rumantscha vala sco lingua da dretgira, èn admess er propostas e meds da cumprova en questa lingua.

let. b ii ed iii:

Qua valan las medemas explicaziuns sco en letra a ii ed iii.

let. c ii:

Tenor l'artitgel 20 da la lescha davart la giurisdicziun administrativa en il chantun Grischun correspundan las linguas da la dretgira administrativa a las linguas chantunalas renconuschidas da la constituziun chantunala. Uschia vala er il rumantsch sco lingua da dretgira. Sch'ina part ha da cumparair avant dretgira en la procedura da la dretgira administrativa, po ella damai er duvrar la lingua rumantscha. L'artitgel 13 da l'ordinaziun davart l'organisaziun, la gestiun e las taxas da la dretgira administrativa che prevesa sulettamain il tudestg sco lingua da tractativa, na po er betg midar quest fatg. L'artitgel 20 da la lescha davart la giurisdicziun administrativa ha la precedenza. Il chantun Grischun prevesa da midar l'ordinaziun menziunada.

Al. 2 let. a:

Tenor il dretg federal na dependa la valaivladad d'affars giuridics betg da la tscherna da la lingua che vegn duvrada. La tscherna da la lingua vegn surlaschada a l'autonomia privata da las parts. Perquai èsi er pussaivel da duvrar il rumantsch per mintga affar giuridic. Natiralmain po la lingua rumantscha er vegnir duvrada en il rom da la legalisaziun publica d'affars giuridics.

Al. 3:

En l'artitgel 1 alinea 2 da l'ordinaziun davart l'ediziun d'in nov cudesch da dretg grischun e la cuntinuaziun da la collecziun uffiziala da leschas vegn la regenza incumbensada da procurar per la publicaziun dals pli impurtants decrets chantunals en lingua rumantscha. La versiun rumantscha dal cudesch da dretg grischun cumpiglia oz praticamain tut ils decrets che sa chattan er en il cudesch da dretg tudestg. Tenor la decisiun dal pievel dals 10 da zercladur 2001 vegn il cudesch da dretg grischun translata da nov en rumantsch grischun e betg pli en ils dus idioms vallader e sursilvan.

Posiziun tar la recumandaziun § 105 dal rapport dals experts:

Sco gia menziunà sura duai il diever dal rumantsch en las dretgiras regiunalas pertutgadas vegnir promovì cun la translaziun da texts da model. Il «Bündner Urkundenbuch» è in instrument da lavur impurtant per notars e per ils uffizis dal register funsil en il chantun. Quest manual cun models da documents duai vegnir translata en rumantsch. Il chantun Grischun prevesa da reveder l'ordinaziun davart l'organisaziun, la gestiun e las taxas da la dretgira administrativa.

2.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas e manaschis da servetschs publics

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a i, b, c, al. 2 let. a, f, g, al. 3 let. b, al. 4 let. a, c, al. 5

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a i:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 constituziun chantunala). Perquai è l'administraziun chantunala grischuna obligada da duvrar er il rumantsch en ils contacts uffizials. La posiziun dal rumantsch sco lingua minoritara en il chantun Grischun pretenda dentant ch'il diever uffizial da questa lingua vegnia garantì per gronda part cun translaziuns. Ils detagls, spezialmain tge texts che ston vegnir translats, èn reglads en las directivas da la regenza concernent las translaziuns da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha.

let. b:

En l'artitgel 10 da las directivas da la regenza concernent las translaziuns da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha vegnan ils departaments ed ils uffizis obligads da crear models en lingua rumantscha per conclus, disposiziuns e texts da corrispondenza che han savens in vocabulari identic u sumegliant. Quai è per part realisà.

Posiziun tar la recumandaziun § 108 dal rapport dals experts:

La votaziun dal pievel dals 10 da zercladur 2001 concernent la revisiun parziala da la lescha davart il diever dals dretgs politics en il chantun Grischun e la revisiun parziala da l'ordinaziun dal cussegl grond davart l'ediziun d'in nov cudesch da dretg grischun e la cuntinuaziun da la collecziun uffiziala da leschas ha rinforzà la lingua da standard rumantsch grischun. En il contact cun la populaziun rumantscha dovra il chantun Grischun be anc il rumantsch grischun. Il servetsch da translaziun chantunal survegn uschia capacitads libras per promover in diever pli consequent dal rumantsch en formulars uffizials.

let. c:

Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala vala il rumantsch sco lingua uffiziala dal chantun e sto da princip er vegnir duvrà da las autoritads administrativas dal chantun en lur contacts uffizials.

Al. 2 let. a, f:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 da la constituziun chantunala). La determinaziun da la(s) lingua(s) uffiziala(s) decisiva(s) sin plaun communal e regional è mintgamai chausa da la vischnanca resp. organisaziun regionala (= corporaziuns da vischnancas). Uschia pon las vischnancas ed organisaziuns regiunalas rumantschas er

determinar il rumantsch sco lingua uffiziala. Quai vul dir che questa lingua po vegnir duvrada da las autoritads, ma er da personas privatas en il contact cun questas autoritads. En vischnancas ed organisaziuns regionalas rumantschas vegnan publitgads per regla er ils documents uffizials en rumantsch. En vischnancas cun in'auta quota da populaziun rumantscha vegnan las radunanzas dal cussegl fatgas en lingua rumantscha. Pli difficil è quai dentant en las vischnancas, nua che la maschaida linguistica è gronda, ed er en las corporaziuns da vischnancas che n'èn per regla betg puramain rumantschas. En quests cas vegn duvrà en general il tudestg sco lingua da tractativa. Il chantun n'ha betg bleras pussaivladads d'influenzar la determinaziun da la(s) lingua(s) uffiziala(s) sin plaun communal e regional, perquai ch'el n'ha betg las competenzas. En il senn d'ina mesira per promover la lingua finanziescha il chantun servetschs linguistics regionalas che sustegnan las vischnancas ed autras organisaziuns en l'applicaziun dal rumantsch. Sch'il nov artigel da linguas vegn approvà en il rom da la revisiun da la constituziun chantunala en la furma proponida dal cussegl grond, èn las vischnancas da nov obligadas da determinar las linguas uffizialas e las linguas da scola en collavuraziun cun il chantun. Davart la revisiun totala da la constituziun chantunala vegn votà l'onn 2003.

Posiziun tar la recumandaziun § 122 dal rapport dals experts:

Ils commembers dal parlament han sin fundament da la situaziun giuridica adina la pussaivladad da s'exprimer en la lingua ch'els vulan. En la pratica èsi dentant uschia che las tractativas vegnan fatgas per regla en tudestg. La dominanza da la lingua tudestga en il parlament è d'attribuir surtut a l'impurtanza ch'il tudestg ha survegnì sco lingua uffiziala dapi l'adesiun dal chantun Grischun a la Confederaziun (1803). Quest svilup è sa rinforzà dapi che la cuminanza linguistica tudestga ha cuntanschì la maiortad absoluta a l'entschatta dals onns 1920 visavi il rumantsch ed il talian, ed ha pudì augmentar quella cuntinuadamain dapi lura. I succeda er che parlamentarias e parlamentararis discurren ina lingua minoritara cura ch'els prendan posiziun tar singuls temas, spezialmain tar dumondas da la politica da lingua. La furmaziun d'ina grupp da parlamentararis rumantschs l'onn 2002 è l'expressiun d'ina conscienza creschenta per dumondas da la politica da lingua.

let. g:

En il chantun Grischun vegnivan ils nums da blers lieus, circuls e vischnancas en il territori rumantsch scrits en tudestg. Quai è sa midà en il fratemp, uschia che la gronda part dals circuls, da las vischnancas e dals lieus en il territori rumantsch portan ils nums autentics.

Decisiva per la creaziun e la midada da nums locals, nums da circuls e vischnancas è l'ordinaziun dals 30 da december 1970 davart ils nums davart ils nums locals, nums da vischnancas e da staziuns (CS 510.625). Tenor l'artigel 3 da l'ordinaziun menziunada è la „correctadad“ il criteri central per crear u midar tals nums. Il Departament federal da giustia e polizia, il Departament federal da l'intern ed il Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun pon recurrer cunter ina midada da num proponida dal chantun. En davosa istanza decida il cussegl federal davart dispitas concernent midadas da nums.

Al. 3 let. b:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 constituziun chantunala). Quai vul dir che mintga persona da lingua rumantscha po duvrar sia lingua en il contact cun las istanzas chantunalas en il Grischun. Las respostas vegnan scrittas per regla en la lingua, en la quala la dumonda è vegnida inoltrada.

Al. 4 let. a:

Il chantun Grischun maina in servetsch da translaziun professiunal per garantir il diever consequent dal rumantsch e dal talian sco linguas uffizialas dal chantun (art. 5 da las directives da la regenza concernent las translaziuns da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha).

let. c:

Sch'i vegn publictà plazzas dal servetsch public cun in sector da lavur en il territori rumantsch, valan enconuschientschas da la lingua rumantscha per regla sco premissa, ubain vegni almain remartgà che enconuschientschas dal rumantsch èn d'avantatg.

Al. 5:

Ils fatgs da stadi civil che includan er l'incumbensa da manar ils registers da famiglia cun ils nums da famiglia decisivs, èn reglads per gronda part tras il dretg federal. Quel na cuntogna naginas prescripziuns che restrenschesan il diever da nums da famiglia rumantschs.

2.4 Artitel 11: Medias

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a iii, b i, c ii, e i, f i, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a iii:

La legislaziun en il sector dal radio e da la televisiun è l'incumbensa da la Confederaziun. La pussaivladad dal chantun d'influenzar la structura da radio e televisiun è perquai restrenschida. Tenor l'artitel 23 alinea 2 da la lescha federala da radio e televisiun (LRTV) han ils chantuns pertutgads il dretg da vegnir consultads en cas ch'i vegn dà concessiuns a programs da radio e televisiun locals e regiunals. En il senn da l'artitel 21 LRTV che pretenda da resguardar a moda commensurada las particularitads da l'intschess da provediment correspondent, insista il chantun Grischun - en cas ch'i vegn dà concessiuns a programs da radio locals e regiunals en ses territori - che las duas linguas minoritaras vegnian resguardadas commensuradamain. Uschia vegnan Radio Grischa e Radio Piz obligads d'emetter ina part minimala da lur program er en lingua rumantscha.

let. b i:

Las medias electronicas han tenor l'artitel 3 LRTV tranter auter l'incumbensa da resguardar la diversidad dal pajais e da sia populaziun e da la preschentar al public. La Societad svizra da radio e televisiun (SSR) sco organisatura dals programs naziunals e linguistic-regiunals è obligada tenor l'artitel 27 alinea 1 LRTV e l'artitel 2 alinea 1 letra a da la concessiun SSR d'offrir agens programs da radio en tut las linguas naziunals, surtut er en rumantsch. La Cuminanza rumantscha da radio e televisiun sco societad regiunala da la SSR maina perquai il Radio Rumantsch ch'emetta en media circa 13 uras il di.

Posiziun tar la recumandaziun § 142 dal rapport dals experts:

La Confederaziun oblighescha las duas concessionarias Radio Piz e Radio Grischa „d'emetter en lur pogram ina part commensurada da las novitads quotidianas en lingua rumantscha e taliana sco er da mussar emissuns regularas davart la vita sociala e culturala en questas duas linguas”. La formulaziun averta dat ina tscherta flexibilitad a la concessionaria. L'autorità da concessiun sa resalva da determinar ina part minimala d'emissiuns che ston vegnir emessas en rumantsch e talian. En il rom da ses rapport annual sto la concessionaria infurmar davart ils effects che sias emissiuns han per la diversidad linguistica e davart sias activitads en collavuraziun cun las organisaziuns linguistic-culturalas Lia rumantscha e Pro Grigioni Italiano. En il rom dals contacts per preparar quest rapport han las dus organisaziuns garantì da sa stentar en l'avegnir per ina meglra controlla da las concessionarias. Reclamaziuns ston vegnir drizzadas a l'autorità da surveglianza da la Confederaziun, l'Uffizi federal da comunicaziun.

let. c ii:

Per il sector da la televisiun vegn il cussegl federal incumbensà en l'artitel 27 alinea 2 LRTV da fixar ils princips, tenor ils quals ils basegns da la Svizra rumantscha vegnan resguardads en ils programs per las regiuns e las linguas uffizialas. En l'artitel 2 alinea 1 letra b da la concessiun SSR vegn l'interpresa naziunala da radio e televisiun obligada da resguardar ils basegns da la Svizra rumantscha

en ils programs da televisiun da las autras regiuns linguisticas. Perquai emetta il program da la televisiun tudestga regularmain emissiuns rumantschas. Per part vegnan questas emissiuns repetidas sin ils chanals da la Svizra taliana e franzosa. Guarda en quest connex er l'emprima part, cifras 1.2 e 5.1 (§ 143).

let. e i:

Cun metter a disposiziun agids finansials han la Confederaziun ed il chantun pussibilità da crear in'Agentura da novitads rumantscha (guarda il conclus dal cussegl grond davart las contribuziuns annualas als purtaders d'ina Agentura da novitads rumantscha). Ils servetschs da l'agentura, ch'exista dapi la fin dal 1996, permettan in augment quantitativ ed actualisà da la purschida da la pressa rumantscha. Dapi ils 5 da december 1996 cumpara la «Engadiner Post» trais giadas l'emna cun il suttitel «Posta Ladina» e cun ina part redacziunala rumantscha d'almain duas paginas. La gasetta rumantscha «La Quotidiana» è vegnida lantschada ils 8 da schaner 1997. Dapi lura è la pressa rumantscha sa transfurmada fermamain. La LQ è l'emprima gasetta quotidiana rumantscha. Ella publitgescha texts en tut ils idioms ed en rumantsch grischun.

Posiziun tar la recumandaziun § 143 dal rapport dals experts:

Curs da furmaziun per schurnalists rumantschs vegnan offrìs da la Scola per linguistica applitgada (SLA) a Turitg e Cuira, da la Cuminanza rumantscha da radio e televisiun e da la Lia rumantscha. La purschida da curs da la SLA, che resguarda er il rumantsch, è vegnida augmentada l'onn 2001. Da preschent vegn er discutà d'augmentar ils curs da furmaziun da la Lia rumantscha en favur da l'Agentura da novitads rumantscha. En la medema direcziun van er ils contacts cun la gasetta da giuvenils rumantscha "Punts".

let. f i:

En il conclus dal cussegl grond davart las contribuziuns annualas dal chantun als purtaders d'ina Agentura da novitads rumantscha è previs en cifra 2 da conceder a gasettas rumantschas indemnizaziuns per prestaziuns impurtantas per il mantegniment da la lingua, sch'ellas na pon betg ademplir talas prestaziuns en ina moda ch'ìls custs èn cuvrìs. A basa da questa norma vegnan pajadas oz contribuziuns finansialas a duas gasettas pli pitschnas. Quai è dentant be ina mesira accessoria. En il center stat la promoziun indirecta da la pressa rumantscha cun l'Agentura da novitads rumantscha.

Al. 3:

La SSR sco interpresa naziunala da radio e televisiun è divisa en quatter societads regiunalas. Ina da quellas è la Cuminanza rumantscha da radio e televisiun CRR (guarda l'art. 6 da la concessiun SSR). Las structuradas organisatorias da la CRR cumpiglian in cussegl dal public e garanteschjan uschia ch'ìls interess da la populaziun rumantscha sajan represchentads.

2.5 Artitgel 12: Activitads ed instituziuns culturalas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a, b, c, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a, b, c:

Il 1. da schaner 1998 è entrada en vigur per il chantun Grischun la nova lescha per promover la cultura (LPC). En il rom da la promoziun culturala ha il chantun, tenor l'artitgel 1 al. 2 LPC, da prender resguard er sin la diversitad linguistica da las differentas regiuns e gruppas da la populaziun. Perquai resguarda il chantun Grischun la cultura rumantscha cun mesiras da la promoziun culturala. Sustegnidas vegnan en emprima lingia las atgnas furmas da l'expressiun e da l'iniziativa dals Rumantschs. Ultra da quai vegnan er transladas en rumantsch ovras d'autras linguas e rendidas accessiblas ovras rumantschas a persunas d'autras linguas.

Sco sectur da promoziun particular vegn accentuà en la nova lescha per promover la cultura il mantegniment e la tgira da la trilinguitad chantunala, surtut da las linguas minoritaras (art. 3 let. c; art. 12 al. 1 LPC). Sper il sustegn direct da singulas mesiras en quest sectur, conceda il chantun er a la Lia rumantscha contribuziuns annualas per promover e mantegnair la lingua e cultura rumantscha (art. 6 LPC e conclus dal cussegl grond dals 27 da settember 1983 davart l'augment da la contribuziun chantunala annuala a la Lia rumantscha ed a la Pro Grigioni Italiano). Ultra dal chantun promova surtut questa organisaziun da lingua la lavur culturala en ils secturs dal teater, da la musica, litteratura, etc. e la renda accessibla ad ina populaziun pli vasta. La Lia rumantscha procura per part er per la translaziun rumantscha d'ovras litteraras d'autras linguas.

let. e, f:

Tenor l'artitgel 18 LPC ston appartegnair a la cumissiun per promover la cultura expertas ed experts da differents circuls linguistics e culturals. La cumissiun ademplescha in'incumbensa impurtanta tar la realisaziun da la lescha per promover la cultura. En l'uffizi da cultura chantunal, creà da nov, san radund dus terzs dals emploiads rumantsch.

let. g:

Las ovras dals secturs teater, musica e litteratura vegnan rimnadas oravant tut da la Lia rumantscha. Producciuns rumantschas per la televisiun vegnan archivadas da la Cuminanza rumantscha da radio e televisiun e per part er preschentadas puspè al public. Ultra da questas instituziuns ha er la Biblioteca chantunala grischuna l'incumbensa da rimnar e render accessibel medias che sa refereschan al Grischun – e cun quai er medias en lingua rumantscha resp. davart la lingua e cultura rumantscha (art. 3 let. a ed art. 4 da l'ordinaziun da la regenza davart la Biblioteca chantunala grischuna).

let. h:

Il chantun maina in agen servetsch da translaziun che elavura la terminologia rumantscha necessaria en il sectur da la lingua giuridica ed administrativa. Quest servetsch collavura stretgamain cun il servetsch linguistic da la Lia rumantscha che elavura la terminologia rumantscha necessaria per ils pli differents secturs da la vita. Per las instituziuns publicas e mezpublicas (vischnancas, circuls, etc.) èn ils servetschs linguistics regiunals, creads ils onns 1996/97, vegnids reunids l'onn 2001 ad in servetsch linguistic central (Sling). Sling è er preschent sin l'internet (www.sling-online.ch).

Al. 2:

Numerusas instituziuns culturalas sco la Biblioteca chantunala grischuna, la Lia rumantscha, l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun ed il Radio Rumantsch e la Televisiun Rumantscha han lur sedia en la chapitala grischuna e damai ordaifer il territori rumantsch tradiziunal. Als numerus Rumantschs domiciliads a Cuira èn las ovras da la cultura rumantscha damai accessiblas senza problems. Ordaifer il territori linguistic rumantsch exista ina rait d'uniuns rumantschas che organiseschan tranter auter er occurrenzas culturalas. Per questas activitads vegnan ellas sustegnidas mintg'onn da la Lia rumantscha cun contribuziuns finanzialas. Multiplicaturs impurtants da la cultura rumantscha èn il Radio Rumantsch e la Televisiun Rumantscha che pon vegnir retschavids lunsch sur il cunfin linguistic rumantsch ora.

Al. 3:

Il chantun Grischun sustegna il barat cultural tranter ils chantuns e sur ils cunfins ora (art. 2 al. 4 LPC). A basa da l'artitgel 1 alinea 2 LPC sto el resguardar en quest connex la diversitad linguistica dal chantun.

2.6 *Artitgel 13: Vita economica e sociala*

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. d, al. 2 let. b

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. d:

L'applicaziun da la lingua rumantscha en la vita economica e sociala vegn promovida tant sco pussaivel da la Lia rumantscha. Ella retschaiva perquai tranter auter er agids finanziaals dal chantun. Sper la Lia rumantscha translateschan per part er ils servetschs linguistics regiunals - finanziaals da la Confederaziun e dal chantun - texts per bancas, interpresas turisticas, cassas da malsauns, etc.

Al. 2 let. b:

La Banca chantunala grischuna è in'instituziun independenta dal dretg public chantunal. Sco instituziun chantunala tegna ella quint da la trilinguitad dal chantun. Ella porta perquai il num en tut las trais linguas e metta a disposiziun differents formulars er en lingua rumantscha e taliana. En las filialas da la Banca chantunala en las regiuns linguisticas rumantschas vegn empruvà d'engaschar collavuratur che san la lingua regiunala.

Sco instituziun chantunala emprova er la Viafier retica da duvrar qua e là las duas linguas minoritaras. Las inscripziuns sin ils trens ed a las staziuns vegnan fatgas per part en rumantsch e talian, ed er las infurmaziuns acusticas en ils trens vegnan fatgas per part en rumantsch.

2.7 *Artitgel 14: Barat sur ils cunfins ora*

a. Disposiziuns applitgabras

let. a, b

b. Mesiras per la realisaziun

let. a, b:

La conclusiun da contracts cun stadis esters è l'incumbensa da la Confederaziun.

Il chantun Grischun è commember da la Gruppa da lavur dals pajais da las Alps (ARGE ALP), en la quala vegnan tractads, en collavuraziun sur ils cunfins ora, temas communabels dal sectur cultural, social, economic ed ecologic. En il rom da questa collavuraziun pon tranter auter er vegnir preschentads e tractads temas dal sectur linguistic. Sut la direcziun dal chantun Grischun ha gè lieu l'atun 1997 en Engiadin'ota ina dieta davart il tema da las scolas plurilinguas.

3. **Mesiras per promover il talian tenor las disposiziuns da promoziun da la Charta**

3.1 *Artitgel 8: Furmaziun*

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let a iv, b i, c ii, d iii, f iii, g, h, i

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a iv:

Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala èn il tudestg, il talian ed il rumantsch linguas chantunalas cun dretgs eguals. Tenor l'artitgel 1. alineia 1 da la lescha da scolina dal chantun Grischun ha la scolina tranter auter l'incumbensa da tgirar er l'abiltad linguistica da s'exprimer. I sa chapescha

perquai da sasez ch' il talian è decisiv en scolinas che vegnan purtadas da vischnancas da lingua taliana.

Il chantun promova las scolinas da lingua taliana cun la furmaziun da mussadras e mussaders da lingua taliana. Da preschent succeda quai anc en ina partiziun speziala dal seminari da mussadras a Cuira. A partir da l'onn da scola 2003/04 ha la furmaziun da questas persunas d'instrucziun lieu a la Scol'auta professiunala da pedagogia che vegn realisada da preschent (guarda la lescha davart la Scol'auta professiunala da pedagogia dals 27 da settember 1998).

let. b i:

En la nova lescha grischuna da scola (en vigur dapi il 1. d'avust 2001), en l'ordinaziun executiva tar la lescha da scola ed en ils plans d'instrucziun vegn differenzià tranter scolas elementaras da lingua tudestga, taliana e rumantscha. Las vischnancas tschernan sezzas il tip da lingua decisiv per lur scola elementara. Uschia pussibilitescha l'urden chantunal da scola er da manar scolas talianas en il territori linguistic talian.

Cun la revisiun da la lescha da scola è daventada obligatoria l'introducziun d'ina segunda lingua chantunala sco lingua estra tempriva, e quai er per vischnancas cun scola elementara tudestga. Da princip vegn introducì il talian sco emprima lingua estra.

Il chantun metta a disposiziun a las scolas primaras talianas ils meds d'instrucziun necessaris en lingua taliana (art. 22 lescha da scola). Cumpetents èn la cumissiun per meds d'instrucziun respectiva e la chasa editura chantunala per meds d'instrucziun.

Il chantun garantisce la furmaziun da las magistras e dals magisters talians per la scola primara. Quai succeda da preschent anc al seminari da magisters grischun. Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias e l'acceptaziun da la lescha davart la Scol'auta professiunala da pedagogia (tuts dus ils 27 da settember 1998) vegn la furmaziun dals magisters primars midada cumpletmain. En l'avegnir vegn ella realisada sin il stgalim terziar a la Scol'auta professiunala da pedagogia che è anc da crear. Per garantir la furmaziun dals magisters primars da lingua taliana vegn il talian purschì sin il stgalim gimnasial sco emprima lingua integrala, ultra da quai pon las scholaras ed ils scolars er far ina maturitad bilingua (talian/tudestg, tudestg/talian). Las futuras magistras ed ils futurs magisters talians duain pudair cumpensar las mancanzas d'enconuschientschs da la lingua taliana er anc a la Scol'auta professiunala da pedagogia. Igl è previs d'avrir la scol'auta l'onn da scola 2003/04.

Il chantun garantisce il perfecziunament e la furmaziun supplementara da las persunas d'instrucziun, surtut er en il sector da las linguas (art. 38 lescha da scola).

let. c ii:

Sco cuntinuaziun da l'instrucziun d'ina segunda lingua en scola primara duai entrar en vigur en la scola primara a partir da l'onn da scola 2002/03 sin il stgalim superiur il nov concept da linguas (segunda lingua chantunala ed englais). A las scolas primaras da lingua taliana vegn instrui sin il stgalim superiur las linguas talian, tudestg ed englais.

Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias dals 27 da settember 1998 è l'instrucziun da linguas sin il stgalim gimnasial sa midada fermamain. La novaziun principala è la purschida d'ina maturitad bilingua. Per ina maturitad bilingua cun la cumbinaziun talian/tudestg ston las scholaras ed ils scolars frequentar ultra dal rom talian sco emprima lingua almain dus ulteriurs roms fundamentals en lingua taliana. La maturitad talian-tudestga vegn purschida en il Grischun dapi l'onn da scola 1999/2000.

En il rom da la furmaziun gimnasiala po il talian er vegnir tschernì sco lingua estra (sco segunda u terza lingua naziunala tenor l'ordinaziun davart la reconuschientscha da la maturitad), sco rom d'accent u sco rom facultativ.

Scholaras e scolars cun domicil en il chantun Grischun han er la pussaivladad da frequentar scolas medias da lingua taliana en il chantun Tessin. Da questa pussaivladad profiteschan surtut scholaras e scolars da la Val Mesauca che cunfinescha cun il chantun Tessin. Per quests scolars paja il chantun Grischun contribuziuns spezialas al chantun Tessin (art. 17ter lescha davart las scolas medias).

let. d iii:

En il rom da la furmaziun professiunala po il talian vegnir resguardà meglier ch' il rumantsch. A Poschiavo datti ina scola professiunala che vegn manada en lingua taliana. A Samedan, nua ch' i dat per part er emprendists da lingua taliana che frequentan la scola professiunala, vegn il talian resguardà en il rom da curs da bloc specifics. Ina gronda part dals emprendists da lingua taliana en il chantun Grischun, surtut quels da la Val Mesauc e da la Val Calanca, pon frequentar las scolas professiunalas talianas en il chantun Tessin. Il chantun Grischun sa participescha als custs che resultan (art. 29 da la lescha chantunala davart la furmaziun professiunala).

let. f iii:

En il Grischun vegn la furmaziun da creschids organisada sin basa privata. En il program da curs da las differentas organisaziuns vegnan per regla purschids er curs da talian. Il chantun sa participescha als custs imputabels per tals curs a basa da l'artitgel 6 da la lescha davart il perfecziunament.

let. g:

Cultura ed istorgia da la litteratura è tenor il plan d'instrucziun per scolas primaras, realas e secundaras da lingua taliana ina part da l'instrucziun da talian. La cultura e l'istorgia da la litteratura taliana han survegnì dapli pais en il rom da l'instrucziun da talian sin il stgalim gimnasial.

let. h:

Per la furmaziun da las magistras e dals magisters guarda sura sut questa cifra las explicaziuns davart ils secturs da scola correspondent.

let. i:

La surveglianza da la realisaziun e da la qualidad da l'instrucziun da talian succeda en il rom da la surveglianza da scola ordinaria e vegn fatga en emprima lingia dals commembers dal cussegl da scola e da l'inspectur(a) cumpetent(a) (art. 39ss lescha da scola).

Cun la revisiun da la lescha davart las scolas medias è vegnì introducì in nov sistem per garantir la qualidad da furmaziun sin quest stgalim. A la scola chantunala è previs ultra da la controlla interna er ina controlla externa, collià cun in rapport al Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient. Cun il "rapport da furmaziun 2001" preschenta il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient ultra da quai ina nova publicaziun che infurmescha a moda cumpacta davart ils pli impurtants svilups sin tut ils stgalims da furmaziun en il chantun Grischun. La publicaziun tematisescha er las stentas dal chantun en favur da la lingua taliana.

Posiziun tar la recumandaziun § 198 dal rapport dals experts:

La controlla che las disposiziuns da lingua a las scolas publicas vegnian realisadas fan en emprima lingia ils commembers dals cussegls da scola da las singulas vischnancas. Da vart dal chantun han ils inspecturs e las inspecturas da scola ina funcziun da surveglianza. A basa dals plans d'instrucziun chantunals controlleschan els che las singulas linguas vegnian resguardadas correspondentamain en l'urari. Il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient maina glistas da las scolas da lingua tudestga, rumantscha e taliana.

3.2 Artitgel 9: Autoritads giudizialas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a ii, a iii, b ii, b iii, c ii, al. 2 let. a, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a ii:

Cun la votaziun dal pievel dals 12 da mars 2000 è l'organisaziun da las dretgiras dal chantun Grischun vegnida modifitgada cumpletamain. Quella midada concerna oravant tut las dretgiras d'emprima istanza. Las dretgiras cirquitalas en lur veglia furma n'existan betg pli. Ils presidents cirquitals e las presidentas cirquitalas han l'incumbensa da giuditgar cas levs. Tar las dretgiras cirquitalas novas na

vegn la lingua da la dretgira betg determinada tras la legislaziun chantunala. Da princip han ils districts la cumpetenzza da fixar la(s) lingua(s) decisiva(s) per la dretgira districtuala. Sch'in district sa chatta en il territori da lingua taliana, po il talian vegnir determinà sco lingua da la dretgira e la procedura po vegnir manada en talian. Questa pratica vegn sustegnida da la giurisdicziun dal tribunal federal areguard il princip territorial. En la pratica n'è la dumonda da la lingua da dretgira decisiva savens betg reglada explicitamain. I correspunda dentant a l'isanza ch'ina part taliana en il territori talian po duvrar si' atgna lingua avant dretgira.

Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala è il talian ina lingua chantunala e po perquai er vegnir duvrà en la procedura penala avant la dretgira chantunala. L'artitgel 28 da l'ordinaziun davart l'organisaziun e la gestiun da la dretgira chantunala precisascha quai sco suonda: „Linguas da dretgira èn las linguas chantunalas fixadas en la constituziun chantunala...“.

Per la procedura d'inquisiziun penala fixescha la procedura penala en l'artitgel 87 alinea 4 che las decleraziuns da las persunas accusadas e da las perditgas èn per regla da protocollar en ina lingua chantunala enconuschenta a la persuna interrogada tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala.

let. a iii:

Cunquai che la lingua taliana vala sco lingua da dretgira, èn admess er propostas e meds da cumprova en questa lingua.

let. b ii ed iii:

Qua valan las medemas explicaziuns sco en letra a ii ed iii.

let. c ii:

Posiziun tar la recumandaziun § 210 dal rapport dals experts:

Tenor l'artitgel 20 da la lescha davart la giurisdicziun administrativa en il chantun Grischun correspundan las linguas da la dretgira administrativa a las linguas chantunalas renconuschidas da la constituziun chantunala. Uschia vala er il talian sco lingua da dretgira. Sch'ina part ha da cumparair avant dretgira en la procedura da la dretgira administrativa, po ella damai er duvrar la lingua taliana. L'artitgel 13 da l'ordinaziun davart l'organisaziun, la gestiun e las taxas da la dretgira administrativa che prevesa sulettamain il tudestg sco lingua da tractativa, na po er betg midar quest fatg. L'artitgel 20 da la lescha davart la giurisdicziun administrativa ha la precedenza. Il chantun Grischun prevesa da midar l'ordinaziun menziunada.

Al. 2 let. a:

Tenor il dretg federal na dependa la valaivladad d'affars giuridics betg da la tscherna da la lingua che vegn duvrada. La tscherna da la lingua vegn surlaschada a l'autonomia privata da las parts. Perquai èsi er pussaivel da duvrar il talian per mintga affar giuridic. Natiralmain po la lingua taliana er vegnir duvrada en il rom da la legalisaziun publica d'affars giuridics.

Al. 3:

En l'artitgel 1 alinea 2 da l'ordinaziun davart l'ediziun d'in nov cudesch da dretg grischun e la cuntinuaziun da la collecziun uffiziala da leschas vegn la regenza incumbensada da procurar per la publicaziun dals pli impurtants decrets chantunals en lingua taliana. La versiun taliana dal cudesch da dretg grischun cumpiglia oz praticamain tut ils decrets che sa chattan er en il cudesch da dretg tudestg.

3.3 *Artitgel 10: Autoritads administrativas e manaschis da servetschs publics*

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 let. a i, b, c, al. 2 let. a, f, g, al. 3 let. b, al. 4 let. a, c, al. 5

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a i:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 constituziun chantunala). Perquai è l'administraziun chantunala grischuna obligada da duvrar er il talian en ils contacts uffizials. La posiziun dal talian sco lingua minoritara en il chantun Grischun pretenda dentant ch'il diever uffizial da questa lingua vegnia garantì per gronda part cun translaziuns. Ils detagls èn reglads en las directivas da la regenza concernent las translaziuns da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha.

let. b:

En l'artitgel 10 da las directivas da la regenza concernent las translaziuns da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha vegnan ils departaments ed ils uffizis obligads da crear models en lingua rumantscha e taliana per conclus, disposiziuns e texts da correspundenza che han savens in vocabulari identic u sumegliant. Quai è per gronda part realisà per la lingua taliana.

let. c:

Tenor l'artitgel 46 da la constituziun chantunala vala il talian sco lingua uffiziala dal chantun e sto da princip er vegnir duvrà da las autoritads administrativas dal chantun en lur contacts uffizials.

Al. 2 let. a, f:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 da la constituziun chantunala). La determinaziun da la(s) lingua(s) uffiziala(s) decisiva(s) sin plaun communal e regional è mintgamai chausa da la vischnanca resp. organisaziun regionala (= corporaziuns da vischnancas). Uschia pon las vischnancas ed organisaziuns regionalas talianas er determinar il talian sco lingua uffiziala. Quai vul dir che questa lingua po vegnir duvrada da las autoritads, ma er da personas privatas en il contact cun questas autoritads. En vischnancas ed organisaziuns regionalas talianas vegnan publicgads per regla er ils documents uffizials en talian e las radunanzas vegnan fatgas en lingua taliana.

Sch'il nov artitgel da linguas vegn approvà en il rom da la revisiun da la constituziun chantunala en la furma proponida dal cussegl grond, èn las vischnancas da nov obligadas da determinar las linguas uffizialas e las linguas da scola en collavuraziun cun il chantun. Davart la revisiun totala da la constituziun chantunala vegn votà l'onn 2003.

let. g:

Per la part taliana dal chantun Grischun sa chapeschi sa sasez ch'i vegn duvrà ils nums locals tradiziunals en lingua taliana. Decisiva per crear e midar nums locals, nums da circuls e da vischnancas è l'ordinaziun dals 30 da december 1970 davart ils nums locals, nums da vischnancas e da staziuns (CS 510.625). Tenor l'artitgel 3 da l'ordinaziun menziunada è la „correctadad“ il criteri central per crear e midar tals nums. Il Departament federal da giustia e polizia, il Departament federal da l'intern ed il Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun pon recurrer cunter ina midada da num proponida dal chantun. En davosa istanza decida il cussegl federal davart dispitas concernent midadas da nums.

Al. 3 let. b:

Las linguas uffizialas dal chantun Grischun èn il tudestg, il talian ed il rumantsch (art. 46 constituziun chantunala). Quai vul dir che mintga persuna da lingua taliana po duvrar sia lingua en il contact cun las istanzas chantunalas en il Grischun. Las respostas vegnan scrittas per regla en la lingua, en la quala la dumonda è vegnida inoltrada.

Al. 4 let. a:

Il chantun Grischun maina in servetsch da translaziun professiunal per garantir il diever consequent dal rumantsch e dal talian sco linguas uffizialas dal chantun (art. 5 da las directivas da la regenza concernent la translaziun da texts uffizials en lingua taliana e rumantscha).

let. c:

Sch'i vegn publitgà plazzas dal servetsch public cun in sector da lavur en il territori talian, valan enconuschientschas da la lingua taliana per regla sco premissa, ubain vegni almain remartgà che enconuschientschas dal talian èn d'avantatg.

Al. 5:

Ils fatgs da stadi civil che includan er l'incumbensa da manar ils registers da famiglia cun ils numns da famiglia decisivs, èn reglads per gronda part tras il dretg federal. Quel na cuntegna naginas prescripziuns che restrenscheschan il diever da numns da famiglia talians.

3.4 Artitgel 11: Medias

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a i, e i, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a i:

La legislaziun en il sector dal radio e da la televisiun è l'incumbensa da la Confederaziun. En l'artitgel 3 alinea 1 letra b da la lescha federala da radio e televisiun (LRTV) vegnan las medias electronicas obligadas tranter auter da resguardar la diversidad dal pajais e da sia populaziun e da la preschentar al public. La Societad svizra da radio e televisiun (SSR), sco organisatura dals programs naziunals e linguistic-regiunals, maina tenor l'artitgel 27 alinea 1 e 2 e l'artitgel 2 alinea 1 letra a e letra b da la concessiun SSR trais programs da radio e dus programs da televisiun per la Svizra taliana.

let. e i:

La part taliana dal chantun Grischun ha cun sias trais gasettas regiunals e cun las gasettas quotidianas talianas dal chantun Tessin ina purschida suffizienta da medias stampadas. Per motivs da la promoziun linguistica n'èsi perquai betg necessari d'instradar ulteriuras mesiras en quest sector.

Al. 3:

La SSR sco interpresa naziunala da radio e televisiun è divisa en quatter societads regiunals. Ina da quellas è la Società cooperativa per la radiotelevisione nella Svizzera italiana (guarda l'art. 6 da la concessiun SSR).

3.5 Artitgel 12: Activitads ed instituziuns culturalas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. a, b, c, d, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. a, b, c, d:

Il 1. da schaner 1998 è entrada en vigur en il chantun Grischun la nova lescha per promover la cultura (LPC). En il rom da la promoziun culturala ha il chantun, tenor l'artitgel 1 alinea 2 LPC, da prender resguard sin la diversidad linguistica da las differentas regiuns e gruppas da la populaziun. Perquai resguarda il chantun Grischun er la cultura taliana cun mesiras da la promoziun culturala. Sustegnidas vegnan en emprima lingia las atgnas furmas da l'expressiun e da l'iniziativa da las personas da lingua

taliana. Ultra da quai vegnan er transladas en talian ovras d'autras linguas e rendidas accessiblas ovras talianas a persunas d'autras linguas.

Sco sector da promoziun particular vegn accentuà en la nova lescha per promover la cultura il mantegniment e la tgira da la trilinguitad chantunala, surtut da las linguas minoritaras (art. 3 let. c; art. 12 al. 1 LPC). Sper il sustegn direct da singulas mesiras en quest sector, conceda il chantun er a la Pro Grigioni Italiano contribuziuns annualas per promover e mantegnair la lingua e cultura taliana (art. 6 LPC e conclus dal cussegl grond dals 27 da settember 1983 davart l'augment da la contribuziun chantunala annuala a la Lia rumantscha ed a la Pro Grigioni Italiano). Ultra dal chantun promova surtut questa organisaziun linguistica la lavur culturala en ils secturs teater, musica, litteratura, etc. e la renda accessibla ad ina populaziun pli vasta. Ultra da quai ha la populaziun da lingua taliana dal Grischun access al stgazi cultural ordvart ritg dal Tessin e cunzunt da l'Italia.

let. e, f:

Tenor l'artitgel 18 LPC ston appartegnair a la cumissiun per promover la cultura expertas ed experts da differents circuls linguistics e culturals. Questa cumissiun ademplescha in'incumbensa impurtanta tar la realisaziun da la lescha per promover la cultura. En l'uffizi da cultura chantunal, creà da nov, san radund la mesadad dals emploiads talian.

let. g:

La Biblioteca chantunala grischuna ha l'incumbensa da rimnar e render accessibel medias che sa refereschon al Grischun – e cun quai er medias davart la lingua e cultura taliana (art. 3 let. a ed art. 4 da l'ordinaziun da la regenza davart la Biblioteca chantunala grischuna).

let. h:

Per l'applicaziun uffiziala dal talian maina il chantun in agen servetsch da translaziun. Il talian po, cuntrari al rumantsch, sa referir ad in grond territori da medema lingua. Il mantegniment ed il svilup da terminologia n'ha perquai betg la medema impurtanza sco tar il servetsch da translaziun rumantsch.

Al. 2:

Ordaifer il territori linguistic talian (per exempel a Cuira) exista ina rait d'uniuns da lingua taliana che organiseschon tranter auter er occurrenz culturalas. Per questas activitads vegnan ellas sustegnidas da la Pro Grigioni Italiano cun contribuziuns finanzialas annualas.

In impurtant multiplicatur da la lingua e cultura taliana ordaifer il territori linguistic talian èn ils programs da radio e televisiun talians. L'emprim program da televisiun da la Svizra taliana ed almain in program da radio vegnan emess en l'entir territori naziunal (art. 2 al. 1 let. a ed art. 3 al. 7 concessiun SSR).

Al. 3:

Il chantun Grischun sustegna il barat cultural tranter ils chantuns e sur ils cunfins ora (art. 2 al. 4 LPC). A basa da l'art. 1 al 2 LPC sto el resguardar en quest connex la diversitad linguistica dal chantun.

3.6 Artitgel 13: Vita economica e sociala

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 let. d, al. 2 let. b

b. Mesiras per la realisaziun

Al. 1 let. d:

L'applicaziun da la lingua taliana en la vita economica e sociala è main problematica che l'applicaziun da la lingua rumantscha. La Pro Grigioni Italiano sustegna, sche necessari, l'applicaziun dal talian en quest sector.

Al. 2 let. b:

La Banca chantunala grischuna è in'istituziun independenta dal dretg public chantunal. Sco instituziun chantunala tegna ella quint da la trilinguitad dal chantun. Ella porta perquai il num en tut las trais linguas e metta a disposiziun differents formulars er en lingua rumantscha e taliana. En las filialas da la Banca chantunala en las regiuns linguisticas talianas vegn empruvà d'engaschar collavuratur e collavuraturas che san la lingua regiunala.

Sco instituziun chantunala emprova er la Viafier retica da duvrar qua e là las duas linguas minoritaras. Las inscripziuns sin ils trens ed a las staziuns vegnan fatgas per part en rumantsch e talian, ed er las infurmaziuns acusticas en ils trens vegnan fatgas per part en lingua taliana.

3.7 *Artitgel 14: Barat sur ils cunfins ora*

a. Disposiziuns applitgabras

let. a, b

b. Mesiras per la realisaziun

let. a, b:

La conclusiun da contracts cun stadis esters è l'incumbensa da la Confederaziun.

Il chantun Grischun è commember da la Gruppa da lavur dals pajais da las Alps (ARGE ALP), en la quala vegnan tractads, en collavuraziun sur ils cunfins ora, temas communabels dal sectur cultural, social, economic ed ecologic. En il rom da questa collavuraziun pon tranter auter er vegnir preschentads e tractads temas dal sectur linguistic. Sut la direcziun dal chantun Grischun ha gè lieu l'atun 1997 en Engiadin'ota ina dieta davart il tema da las scolas plurilinguas.

TAVLA DA CUNTEGN

INTRODUCZIUN	1
1. INFURMAZIUNS GENERALAS.....	1
1.1 <i>Survista istorica da la politica da lingua svizra</i>	1
1.2 <i>Situaziun demografica e politic-economica</i>	3
1.3 <i>Structura costituziunala ed administrativa</i>	5
2. LINGUAS MINORITARAS E LUR DERASAZIUN EN SVIZRA.....	7
2.1 <i>Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala</i>	7
2.2 <i>Las linguas minoritaras en Svizra e lur derasaziun territoriala</i>	9
3. CRITERIS DA DEFINIZIUN ED INDICAZIUNS STATISTICAS AREGUARD LAS LINGUAS MINORITARAS	11
4. LINGUAS MINORITARAS BETG TERRITORIALAS.....	12
5. MESIRAS ACTUALAS DA LA POLITICA DA LINGUA	13
EMPRIMA PART	15
1. BASAS GIURIDICAS PER REALISAR LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS	15
1.1 <i>Il dretg da linguas internaziunal</i>	15
1.2 <i>Il dretg da linguas da la Confederaziun</i>	16
1.3 <i>Constituziuns chantunalas e regulaziuns chantunalas</i>	20
2. ORGANISAZIUNS RELEVANTAS PER LA POLITICA DA LINGUA E CHAPIENTSCHA.....	21
3. COLLAVURAZIUN PER ELAVURAR IL RAPPORT	24
4. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN EN CONNEX CUN LA CHARTA DA LAS LINGUAS	24
5. REALISAZIUN DA LAS RECUMANDAZIUNS	24
5.1 <i>Recumandaziuns dals experts dal cussegl da l'Europa (rapport dal 1. da zercladur 2001)</i>	25
5.2 <i>Recumandaziuns dal comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa (dals 21 da november 2001)</i> ..	27
.....	27
6. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN EN CONNEX CUN LAS RECUMANDAZIUNS	31
7. COLLAVURAZIUN PER REALISAR LAS RECUMANDAZIUNS.....	31
SEGUNDA PART	32
1. MESIRAS PER REALISAR L'ARTITGEL 7 DA LA CHARTA DA LAS LINGUAS	32
2. ULTERIURAS MESIRAS PREVISAS	36
TERZA PART	37
I RAPPORT DAL CHANTUN GRISCHUN DAVART L'APPLICAZIUN DA LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS	37
1. INFURMAZIUNS GENERALAS.....	37
1.1 <i>Las autoritads</i>	37
1.2 <i>Il territori linguistic rumantsch e talian</i>	37
1.3 <i>Project per ina nova costituziun chantunala</i>	38
1.4 <i>Realisaziun da las recumandaziuns dal comité dals ministers</i>	38
2. MESIRAS PER PROMOVER IL RUMANTSCH TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	39
2.1 <i>Artitgel 8: Furmaziun</i>	39
2.2 <i>Artitgel 9: Autoritads giudizialas</i>	42
2.3 <i>Artitgel 10: Autoritads administrativas e manaschis da servetschs publics</i>	43
2.4 <i>Artitgel 11: Medias</i>	45
2.5 <i>Artitgel 12: Activitads ed instituziuns culturalas</i>	46
2.6 <i>Artitgel 13: Vita economica e sociala</i>	48
2.7 <i>Artitgel 14: Barat sur ils cunfins ora</i>	48
3. MESIRAS PER PROMOVER IL TALIAN TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA.....	48
3.1 <i>Artitgel 8: Furmaziun</i>	48
3.2 <i>Artitgel 9: Autoritads giudizialas</i>	50
3.3 <i>Artitgel 10: Autoritads administrativas e manaschis da servetschs publics</i>	52

3.4	<i>Artitgel 11: Medias</i>	53
3.5	<i>Artitgel 12: Activitads ed instituziuns culturalas</i>	53
3.6	<i>Artitgel 13: Vita economica e sociala</i>	54
3.7	<i>Artitgel 14: Barat sur ils cunfins ora</i>	55

ANNEXA: TABELLAS, CHARTAS E GRAFICAS